

ЖЛОПЧИЖ

Джон Бойн

У

СМУГА СГІЙ

ПІЖАМІ

З англійської переклав
Віктор Шовкун

Видавництво Старого Лева
Львів — 2018

УДК 821.152.1-31
ББК 84(4ПРЛ)-44
Б 77

THE BOY IN THE STRIPED
PYJAMAS
Copyright © 2006, John Boyne
All rights reserved

Б 77

Джон Бойн

Хлопчик у смугастій піжамі
[Текст] : роман / Джон Бойн;
переклад з англ. Віктора
Шовкуна. — Львів : Видавництво
Старого Лева, 2018. — 192 с.

ISBN 978-617-679-232-1

Дев'ятирічний Бруно разом із сім'єю переїжджає зі свого комфортабельного будинку в Берліні до нового дому у загадковому місці Геть-Звідси, де його батька призначають комендантом концтабору. Випадково він знайомиться з єврейським хлопчиком Шмулем, маленьким в'язнем. Між ними зароджується справжня дружба, яку, однак, розділяє колючий дріт.

До чого можуть призвести різні погляди на світ, дивна логіка дорослих, а також сила долі й божевілля випадку? Про це і навіть більше розповідає дивовижна книжка «Хлопчик у смугастій піжамі».

Усі персонажі у цій книжці вигадані. Будь-яка схожість з реальними людьми, живими чи померлими, — цілком випадкова.

ISBN 978-617-679-232-1

Джон Бойн ©
текст, 2006 Віктор
Шовкун ©
переклад 2017
Назар Гайдучик ©
обкладинка, 2017
Видавництво Старого
Лева © 2017 Усі права
застережено

для Джеймі Лінч

Бруно робить відкриття

Одного полудня, коли Бруно повернувся додому зі школи, він із подивом побачив, що Марія, служниця їхньої родини, яка завжди тримала голову нахиленою й ніколи не відривала погляду від килима, тепер стояла в його спальні, витягуючи всі речі з гардероба й складаючи їх у великі дерев'яні ящики, навіть ті речі, які він глибоко ховав, бо вони належали тільки йому й ніхто не мав до них найменшого діла.

— Що ти робиш? — запитав він якомога свічливішим тоном, бо хоч і не зрадив, прийшовши додому й побачивши, як хтось нишпорить у його речах, але мати завжди казала йому, що він повинен ставитися до Марії з пошаною й не наслідувати тих інтонацій, якими розмовляв із нею його батько: «Геть руки від моїх речей!».

Марія кивнула головою, показавши на сходи в нього за спиною, де щойно з'явилася мати Бруно. Це була висока жінка з довгим рудим волоссям, яке вона збирала на потилиці в сітку. Тепер вона нервово заламувала руки, ніби не хотіла чогось казати або в щось не хотіла вірити.

— Мамо, — запитав Бруно, підходячи до неї, — що відбувається? Чого Марія нишпорить у моїх речах?

— Вона їх пакує, — пояснила мати.

— Пакує? — запитав він, швидко пригадуючи події кількох попередніх днів і міркуючи, чи надто він бешкетував,

чи голосно вимовляв ті слова, яких йому не дозволяли вживати, і за це його кудись тепер відсилали. Проте йому не спало на думку нічого такого. Насправді протягом останніх кількох днів він поведився напрочуд пристойно й не створював хаосу, який можна було би згадати.

— Що я натворив? — запитав він у матері. — Куди ви мене відсилаєте?

На той час мати ввійшла до своєї спальні, але там уже був дворецький Ларс, який пакував її речі. Вона зітхнула й змахнула руками в розпачливому роздратуванні, перш ніж повернулася на сходи. Бруно її переслідував, він нізачо не хотів залишити своє запитання без відповіді.

— Мамо, — наполягав він. — Що діється? Ми кудись їдемо?

— Ходімо зі мною вниз, — сказала мати, йдучи до великої їдальні, де тиждень тому обідав Фурор. — Ми поговоримо там.

Бруно побіг сходами вниз і навіть випередив матір. Він уже чекав у їдальні, коли мати ввійшла туди. Він дивився на неї якусь мить, нічого не кажучи, і завважив, що сьогодні вранці вона неправильно наклала макіяж, бо краєчки її очей були червонішими, ніж звичайно, як і його власні очі після того, як він спричиняв хаос, потрапляв у біду і зрештою починав плакати.

— Тобі нема чого переживати, Бруно, — сказала мати, сідаючи на стілець, де сиділа вродлива білява жінка, коли до них приходив Фурор.

Мати махнула рукою, покликавши Бруно ближче, коли батько звелів зачинити двері.

— Фактично, для тебе це буде велика пригода.

— Яка пригода? — запитав малий. — Мене кудись відсилають?

— Ні, не тільки тебе, — сказала вона з таким виразом, ніби збиралася всміхнутися, але потім передумала. — Нас усіх відсилають. Твого батька й мене, Гретель і тебе. Усіх нас, чотирьох.

Бруно замислився і спохмурнів. Він не був би проти, якби кудись відіслали Гретель, бо вона була Безнадійним Випадком і лише створювала проблеми для нього. Але йому здавалося трохи несправедливим, що всі мають поїхати з нею.

— Але куди? — запитав він. — Куди саме ми поїдемо? Чому ми не можемо залишитися тут?

— Цього вимагають службові обов'язки твого батька, — пояснила мати. — Ти знаєш, як це важливо. Хіба ні?

— Звичайно, знаю, — сказав Бруно, киваючи головою, бо до їхнього дому завжди приходило багато людей — чо- ловіків у чудернацьких одностроях, жінок із друкарськи- ми машинками, до яких йому заборонялося доторкатися своїми брудними руками, — і вони завжди були дуже чем- ні з батьком і казали одне одному, що він чоловік, на якого треба зважати і що у Фурора великі сподівання на нього.

— Розумієш, коли хтось дуже важливий, — провадила мати, — той, хто користується його послугами, іноді про- сить його кудись поїхати, бо він має виконати там якусь особливу роботу.

— Яку роботу? — запитав Бруно, бо насправді не мав уявлення, яку роботу виконує його батько, а йому хоті- лося це знати.

Якось у школі вони заговорили про своїх батьків, і Карл сказав, що його батько продає зелень, і Бруно знав, що це правда, бо йому доводилося проминати крамницю зеленяра, розташовану в самому центрі міста. А Даніель

сказав, що його батько вчитель, і Бруно знав, що це правда, бо він навчав великих хлопців, від яких було краще три- матися якнайдалі. А Мартін сказав, що його батько працює шеф-кухарем, і Бруно знав, що так воно і є, бо той іноді приходив забирати Мартіна зі школи й завжди був у біло- му халаті й картатому фартуху, так ніби щойно вийшов зі своєї кухні.

Та коли вони запитали Бруно, що робить його батько, він розтулив рота, аби сказати їм, а потім зрозумів, що не знає. Він міг лише сказати, що його батько — чоловік, на якого треба зважати, і Фурор має великі сподівання на нього. І, крім того, він носить чудернацький однострій.

— Це дуже важлива робота, — сказала мати, на мить завагавшись. — Таку роботу може виконувати лише навчений чоловік. Ти це розумієш, чи не так?

— І ми теж мусимо поїхати з ним? — запитав Бруно.

— Звичайно, мусимо, — відповіла мати. — Ти ж не хочеш, аби батько приїхав на свою нову роботу й почувався дуже самотнім?

— Думаю, що ні, — сказав Бруно.

— Батько дуже нудьгував би, якби ми з ним не поїхали, — докинула мати.

— А за ким він би нудьгував більше, — запитав Бруно, — за мною чи за Гретель?

— Він би нудьгував за вами обома однаково, — відповіла мати, бо вона твердо вірила, що не треба мати фаворита в родині, і Бруно шанував цю її віру, тим більше, що знав — насправді він був фаворитом матері.

— Але що буде з нашим будинком? — запитав Бруно. — Хто його доглядатиме, коли ми поїдемо?

Мати зітхнула й обвела поглядом кімнату, ніби вже не сподівалася побачити її знову. Це був дуже добрий будинок, який мав загалом п'ять поверхів, якщо врахувати підвальний поверх, де кухарка готувала їжу й де Марія та Ларс сиділи за столом, сперечалися й обзивали одне одного словами, яких Бруно не дозволяли вживати. І там була також маленька кімната нагорі з похиленими вікнами, з яких Бруно міг бачити весь Берлін, якщо ставав навшпиньки й міцно тримався за раму.

— Нам доведеться поки що замкнути дім, — сказала мати. — Але іноді ми навідуватимемо його.

— А що буде з кухаркою? — запитав Бруно. — А з Ларсом? А з Марією? Вони тут не житимуть?

— Вони пойдуть із нами, — пояснила мати. — Але поки що досить запитань. Може, ти пішов би нагору й допоміг Марії спакувати твої речі?

Бруно підвівся зі стільця, але нікуди не пішов. Він мав поставити матері ще кілька запитань, перш ніж вважати справу цілком проясненою.

— І як далеко звідси нова татова робота? — запитав він. — На милю відстані чи, може, й далі?

— Оце так запитання, — сказала мати зі сміхом, хоч це був дивний сміх, бо в ньому не пролунала радість, і вона відвернулася від Бруно, ніби не хотіла, щоб він побачив її обличчя.

— Так, Бруно, — сказала вона. — Це місце буде далі, аніж на милю відстані. Насправді набагато далі.

Бруно широко розплющив очі, а його рот набув форми літери «о». Він відчув, що його руки витяглися по боках, як було завжди, коли щось дуже дивувало його.

— Ти ж не хочеш сказати, що ми покинемо Берлін? — запитав він, хапаючи ротом повітря.

— Боюся, що так, — сказала мати, сумно кивнувши. — Робота твого батька дуже далеко звідси...

— А школа? — сказав Бруно, уриваючи її, чого йому не дозволяли робити, але він відчував, що тепер йому це простять. — А Карл, Даніель і Мартін? Як вони знатимуть, де шукати мене, коли нам треба буде зустрітися?

— Тобі доведеться попрощатися зі своїми друзями на деякий час, — сказала мати. — Хоч я певна, ти з ними ще побачишся. І, будь ласка, не перебивай свою матір, коли вона тобі щось каже.

Хоч новина справді була дивною і прикрою, Бруно не мав потреби порушувати правила чемності, яких його навчили.

— Попрощатися з ними? — запитав він, здивовано по-дивившись на матір. — Попрощатися з ними? — повторив він, випльовуючи слова, ніби його рот був наповнений печивом, яке він розжував на маленькі шматочки, але ще не проковтнув. — Попрощатися з Карлом, Даніелем і Мар-тіном? — провадив він, і його голос небезпечно наблизився до крику, а кричати в кімнатах не дозволялося. — Але ж вони — троє моїх найближчих друзів!

— Ет, ти заведеш нових друзів, — сказала мати, недбало махнувши рукою, ніби завести трьох найближчих друзів для хлопця — найпростіша справа.

— Але в нас були плани, — запротестував він.

— Плани? — запитала мати, піднявши брову. — Які плани?

— Цього я не можу сказати, — відповів Бруно, бо не міг детально розповісти про їхні плани, що означали створення великого хаосу, а надто в ті кілька тижнів, коли школа відпускала своїх учнів на літні вакації і вони могли не лише обмірковувати свої плани, а й здійснювати

— Але ж мамо!

— Годі, Бруно, — сказала вона, махнувши рукою й підводячись на ноги, аби показати йому, що вона була цілком серйозною, коли сказала годі. — Адже не минуло й тижня, як ти поскаржився, що віднедавна тут відбулося чимало подій.

— Справді, мені не сподобалося, що тепер уночі ми повинні гасити все світло, — зізнався він.

— Усі повинні це робити, — сказала мати. — Так безпечніше. І, хто знає, можливо, переїхавши звідти, ми будемо в більшій безпеці. А тепер я хочу, щоб ти піднявся нагору й допоміг Марії спакувати твої речі. Ми не маємо стільки часу на підготовку до переїзду, як мені хотілося б мати, завдяки деяким людям.

Він кивнув головою й сумно пішов геть, знаючи, що «деякими людьми» дорослі називали батька, але Бруно заборонялося називати його так.

Він повільно поплентався нагору сходами, тримаючись за перила однією рукою й думаючи про те, чи в новому домі на новому місці, де працюватиме його батько, будуть перила, якими так само зручно ковзати, як цими. Бо перила в цьому домі тяглися від самого горішнього поверху — починаючись за дверима маленької кімнати, з якої, якщо він стояв навшпиньках і міцно тримався за раму вікна, він міг бачити весь Берлін, — до нижнього поверху, впираючись у двоє великих дубових дверей. Нічого не любив Бруно так сильно, як сідати на перила вгорі й ковзати через увесь дім із гучним свистом.

Униз від верхнього поверху до наступного, де були апартаменти матері й батька та велика ванна кімната, куди йому ніколи не дозволяли заходити.

Униз до наступного поверху, де була його кімната й кімната Гретель, а ще маленька ванна, у якій він мав би митися значно частіше, аніж насправді мився.

Униз до нижнього поверху, де перила закінчувалися й ти мусив приземлитися на дві ноги, бо інакше твоя поїздка не зараховувалася й тобі довелося б її повторити.

Перила в цьому домі він любив найбільше — як і те, що дідусь і бабуся жили зовсім близько — і коли згадував про них, то міркував, чи вони теж поїдуть на місце нової роботи тата, і припускав, що поїдуть, бо їх не можна було залишати тут. Нікому не потрібна Гретель, бо вона Безнадійний Випадок — буде набагато простіше, якщо залишити її наглядати за будинком, — але дідусь і бабуся? Це зовсім інша справа.

Бруно повільно піднявся сходами до своєї кімнати, але, перш ніж увійти, озирнувся, подивився вниз і побачив, що мати ввійшла до батькового кабінету, який був навпроти їдальні — і куди йому заборонялося заходити о будь-якій годині дня чи ночі, — і почув, як вона голосно говорила до батька, аж поки той підвищив голос і заговорив гучніше, аніж могла мати, й поклав край їхній суперечці. Потім двері батькового кабінету зачинилися, і Бруно нічого більше почути не міг, тож він подумав, що ліпше ввійти до своєї кімнати й замінити Марію на пакуванні, бо інакше вона витягне з шафи всі його речі, зокрема й ті, які він тримав у самому кутку, речі, що належали тільки йому, й нікому не було до них діла.

Новий будинок

Коли Бруно вперше побачив їхній новий будинок, очі в нього широко розплющилися, рот набув форми літери «о», а руки знову опустилися по боках. Усе в новій оселі здавалося цілковитою протилежністю їхньому колишньому будинку, і хлопець не міг повірити, що вони справді тут житимуть.

Будинок у Берліні стояв на тихій вулиці, поруч із ним — інші великі будинки схожої форми, завжди було приємно дивитися на них, бо вони наче й скидалися на його дім, але не зовсім, і в них жили інші хлопці, з якими він розважався (якщо вони були друзями) або уникав їх (якщо вони були джерелом неприємностей). Проте новий будинок стояв окремо — посеред порожнього, занедбаного місця, й інших будинків ніде не було видно, а це означало, що інші родини поблизу не жили і не жили інші хлопці — ані друзі, ані схильні до ворожнечі.

Будинок у Берліні був величезним, і хоч Бруно жив у ньому протягом дев'яťох років, він досі міг знайти там закапелки та щілини, яких він ще не дослідив. У тому будинку були навіть цілі кімнати — такі, як батьків кабінет, наприклад, що залишалися поза межами його досяжності. Проте новий дім мав лише три поверхи: верхній поверх, де розміщалися всі три спальні й лише одна ванна кімната, нижній поверх із кухнею, їдальнею й новим кабінетом для батька (куди, як припускав Бруно, йому також заборонялося заходити) і підвал, де спали слуги.

Навколо будинку в Берліні були інші вулиці з великими будинками, і коли ти прямував до центру міста, то завжди проминав людей, які кудись ішли й зупинялися побазікати одне з одним або казали, що їм немає коли зу-

пинятися, не сьогодні, не тоді, коли вони мають зробити тисячу справ. Там були крамниці з яскравими вітринами й фруктові та овочеві кіоски з великими прилавками, наповненими капустою, цвітною капустою, морквою та злаками. Продавали тут також цибулю-порей, гриби, ріпу й розсаду; салат-латук і зелені боби, кабачки й пастернак. Бруно любив зупинятися перед цими прилавками, заплющувати очі й вдихати пахощі городини, відчуваючи, як у голові йому паморочиться від змішаного аромату зелени та життя. Але навколо нового будинку не було інших вулиць, ніхто тут тебе не проминав і не зупинявся біля тебе, і ніде не було крамниць із прилавками, заваленими фруктами та городиною. Коли він заплющував очі, усе навколо нього ставало порожнім і холодним, наче він опинявся в найсамотнішому місці у світі. Ніде — і то в самому його центрі.

У Берліні на вулицю були виставлені столи, й іноді, коли він повертався додому зі школи з Карлом, Даніелем і Мартіном, за ними сиділи чоловіки й жінки, що пили пінисті трюнки та голосно сміялися. Люди за тими столами були великими диваками — так думав Бруно, бо незалежно від того, що вони казали, ці люди завжди сміялися. Але щось у новому домі навіювало Бруно думку, що тут ніхто ніколи не сміявся; тут не було з чого ані сміятися, ані радіти.

— Мені здається, це була погана думка, — сказав Бруно через кілька годин по тому, як вони прибули, поки Марія розпаковувала його пожитки нагорі.

(До речі, Марія не була єдиною служницею в новому домі; були й три інші, худі-худючі, вони розмовляли одна з одною пошепки. Був тут також старий чоловік, який, казали, мав щодня готувати овочі й прислужувати за обіднім столом, він здавався дуже нещасним і водночас

трохи сердитим).

— Думати — для нас недозволена розкіш, — сказала мати, відкриваючи коробку, де були складені шістдесят чотири склянки, що їх дідусь і бабуся подарували їй, коли вона одружилася з татом. — Деякі люди все вирішують за нас.

Бруно не знав, що вона мала на увазі, коли це сказала, тож прикинувся, ніби нічого не чув.

— Мені здається, це була погана думка, — повторив він. — Як на мене, то нам буде найкраще забути про цю історію й повернутися додому. Ми можемо пояснити свою помилку відсутністю належного досвіду, — закінчив він свої слова фразою, яку почув недавно, й був сповнений рішучості вживати її якнайчастіше.

Мати усміхнулася й обережно почала ставити склянки на стіл.

— Я маю для тебе іншу фразу, — сказала вона. — Ми повинні шукати найкращий вихід із поганої ситуації.

— Я не знаю, що ми робимо, — сказав Бруно. — Але думаю, ти повинна сказати батькові, що змінила думку, і хоч ми можемо залишитися протягом решти дня, повечеряти й заночувати тут, бо всі стомилися й мусимо відпочити, але завтра ми прокинемося рано-вранці й питимемо чай уже в Берліні, куди повернемося.

Мати зітхнула.

— Бруно, чому б тобі не піти нагору й не допомогти Марії розпакувати твої речі? — запитала вона.

— Але ж немає сенсу розпаковуватися, якщо ми тут будемо лише один день...

— Бруно, зроби це, будь ласка! — сердито вигукнула мати, бо їй, бачте, дозволено уривати його, а йому ні. — Ми перебуваємо тут, ми сюди переїхали, це наш дім до передбачуваного майбутнього, і ми повинні

якнайкраще розташуватися тут. Ти мене зрозумів?

Він не зрозумів, що означає «до передбачуваного майбутнього», і сказав їй про це.

— Це означає, що нині ми тут живемо, Бруно, — сказала мати. — І кінчаймо цю безглузду розмову.

Бруно відчув біль у животі — щось наростало всередині нього, і коли воно прорветься з найглибших глибин у зовнішній світ, то примусить його кричати й репетувати, що ця подія — хибна, це несправедлива й велика помилка, за яку комусь доведеться розплачуватися найближчими днями, чи натомість примусить його вдаритися у сльози. Він не розумів, як це могло статися. Ще вчора він був цілком задоволений, грався вдома, мав трьох найкращих у житті друзів, ковзав перилами, намагався зіп'ястися навшпиньки й помилуватися видовищем Берліна, а тепер його заохали в цей холодний незатишний дім, де було троє служниць, які розмовляли пошепки, і служник, нещасний і сердитий, де, здавалося, ніхто не прагнув розвеселитися.

— Бруно, я хочу, щоб ти пішов нагору й розпакував свої речі, і я хочу, щоб ти зробив це негайно, — сказала мати недружнім голосом, і він знав, що вона говорить діло, тож обернувся й пішов геть без зайвого слова.

Він відчував, як в очах збираються сльози, але був сповнений рішучості не дозволити їм бризнути.

Бруно піднявся нагору й повільно зробив повне коло, сподіваючись знайти невеличкі дверцята або закутень, де він міг би провести якісь дослідження, але не знайшов нічого подібного. На його поверсі було лише четверо дверей, по двоє з кожного боку, що стояли одні навпроти одних. Двері до його кімнати, двері до кімнати Гретель, двері до кімнати батька й матері та двері до ванної кімнати.

— Це не дім, і він ніколи ним не буде, — промурмотів він, відсапууючись, заходячи у власні двері й побачивши свій одяг розкиданим на ліжку, а коробки з іграшками й книжками ще навіть не розпакованими.

Було очевидно, що Марія неправильно визначила свої пріоритети.

— Мати послала мене, щоб я тобі допоміг, — сказав він спокійно, і Марія кивнула головою й показала на велику сумку, де були складені всі його шкарпетки, труси та спід- ні сорочки.

— Коли ти все це дістанеш із сумки, склади його у скриню, що стоїть отам, — показала вона на бридку скриню з шухлядами, що стояла впоперек кімнати поруч із дзер- калом, покритим пилюкою.

Бруно зітхнув і відкрив сумку, вона була наповнена вщерт, і він би нічого не хотів більше, ніж закопатися в неї та сподіватися, що коли вилізе назовні, то прокинеться й знову буде вдома.

— Що ти думаєш про все це, Маріє? — запитав він після тривалої мовчанки, бо Марія завжди йому подобалася й він вважав, що вона належить до їхньої родини, хоч батько казав, що вона лише служниця й до того ж їй доводиться переплачувати.

— Ти про що? — запитала вона.

— Про оце, — відповів він, наче йшлося про найочевиднішу у світі річ. — Про те, що ми сюди переселилися. Тобі не здається, що ми припустилися великої помилки?

— Не мені про це судити, паничу Бруно, — сказала Марія. — Твоя мати розповіла тобі про роботу батька й...

— О, мені настогидло чути про батькову роботу, — сказав Бруно, уриваючи її. — Про це ми постійно чуємо, й не нагадуй мені про це. Батькова робота тут і батькова

робота там. Якщо батькова робота означає, що ми повинні виїхати з нашого дому і я мушу покинути ковзкі перила та моїх найкращих у житті друзів, то, як на мене, батько мав би двічі подумати про свою роботу, а як думаєш ти?

У цю мить щось затріщало зовні в коридорі, Бруно підняв голову й побачив, як двері кімнати матері й батька ледь відчинилися. Він на мить завмер, неспроможний ворухнутися. Мати ще була внизу, а це означало, що там був батько, який міг чути все, що Бруно тільки-но сказав. Бруно дивився на двері, майже не дихаючи, з острахом думаючи, чи не вийде з них батько й не поведе його вниз для серйозної розмови.

Двері відчинилися ширше, й Бруно відступив назад, коли звідти з'явилася постать, але то був не батько. То був значно молодший чоловік, не такий високий, як батько, але він мав на собі такий самий однострій, лише нагород на ньому було менше. Він здавався дуже серйозним, і кашкет міцно сидів у нього на голові. Бруно побачив, що волосся на скронях у нього було дуже біляве з майже неприродним відтінком жовтого. Він ішов до сходів з ящиком у руках, але на мить зупинився, побачивши Бруно, який стояв і дивився на нього. Він поглянув на хлопчика згори вниз, ніби ніколи раніше не бачив дитини й не знав, що йому з нею робити: зїсти, обминути увагою чи спустити копняком по сходах. Натомість він привітав Бруно коротким кивком і пішов своєю дорогою.

— Хто це? — запитав Бруно.

Молодик був таким серйозним і заклопотаним, що здався йому дуже важливою особою.

— Думаю, один із солдатів твого батька, — сказала Марія, яка виструнчилася, коли з'явився молодик, і тримала руки перед собою, ніби молилася.

Вона дивилася радше на підлогу, ніж на його обличчя, наче боялася, що може перетворитися на камінь, коли подивиться прямо на нього; вона розслабилася тільки тоді, коли він пішов. — Ми з ними ще познайомимося.

— Не думаю, що він би мені сподобався, — сказав Бруно. — Він був надто серйозним.

— Твій батько теж дуже серйозний, — сказала Марія.

— Так, але ж він батько, — пояснив їй Бруно. — Батьки повинні бути серйозними. І не має значення, чи вони землярі, чи вчителі, чи начальники або командири, — сказав він, перелічивши всі ті професії, що, як він знав, були пристойними для поважних батьків і над якими він роздумував тисячу разів. — І я не думаю, щоб той чоловік доводився комусь батьком. Хоч він дуже серйозний, у цьому не випадає сумніватися.

— Бо в них дуже серйозна робота, — сказала Марія, зітхнувши. — Чи принаймні вони так думають. Але на твоєму місці я трималася б якомога далі від солдатів. Не бачу, що мені робити, крім цього, — сумно сказав Бруно. — Я навіть не думаю, що матиму з ким погратися, крім Гретель, а яка втіха гратися з нею? Адже вона Безнадійний Випадок.

Йому знову захотілося заплакати, але він стримався, не бажаючи показати себе малюком перед Марією. Він роззирнувся по кімнаті, майже не відриваючи погляду від підлоги, намагаючись побачити, чи в кімнаті немає чогось цікавого. Він нічого не побачив. Чи принаймні йому здалося, що він нічого не побачив. Але потім одна річ привабила його погляд. У кутку кімнати, з протилежного боку дверей було вікно в стелі, що опускалося на стіну, трохи схоже на те, в яке він дивився на горішньому поверсі в їхньому берлінському будинку, лиш не таке високе. Бруно подивився на нього й подумав, що може виглянути з нього-

го, навіть не стаючи навшпиньки.

Він повільно підійшов до віконця, сподіваючись, що побачить із нього всю дорогу назад до Берліна, і свій дім, і вулиці навколо нього, і столи, за якими сидять люди і п'ють свої шипучі трунки та розповідають одне одному веселі історії. Він ішов повільно, бо боявся розчаруватися. Але це була лише кімната для малого хлопця, й він дуже швидко підійшов до того віконця. Він притулив обличчя до шибки, й цього разу його очі знову широко розплющилися, рот набув форми літери «о», а руки опустилися по боках, бо він побачив щось таке, від чого йому стало дуже холодно й страшно.

Безнадійний Випадок

Бруно не сумнівався, що було б набагато більше глузду залишити Гретель у Берліні доглядати дім, бо з неї тільки заморока. Справді, він не раз чув, що її описували як Проб- лему з Першого Дня.

Гретель була на три роки старша за Бруно, і вона дала йому зрозуміти так давно, як він міг пригадати, що коли йдеться про події у світі, а надто про ті події, які безпосередньо стосуються їх двох, то вона бере відповідальність за ці події на себе. Бруно не любив зізнаватися, що він трохи її боїться, але якщо він хотів бути з собою чесним — а він завжди намагався бути таким, — то мусив визнати, що таки боявся її. Вона мала деякі погані звички, яких і можна сподіватися від сестер. Вона надто довго стовбичила вранці у ванній, і їй було байдуже, що Бруно залишався зовні, переминаючись із ноги на ногу.

Вона мала велику колекцію ляльок, які стояли на полицях у її кімнаті, вони витріщалися на Бруно, коли він заходив, і стежили за тим, що він робить. Він не сумнівався в тому, що якби увійшов до кімнати, коли сестри не було вдома, то ляльки розповіли б їй про все, що він робив. Вона також мала кількох вельми неприємних подруг, які полюбляли сміятися з нього, чого він ніколи не робив би, якби був старший від неї на три роки. Усі подружки Гретель, здавалося, не прагнули нічого більше, як знущатися з нього й казати йому всіляку гидоту, коли ані матері, ані Марії не було поблизу.

— Бруно не дев'ять років, йому лише шість, — знову й знову повторювала одна страховинна дівка співучим голосом, танцюючи навколо нього і штовхаючи

його під ребра.

— Мені не шість років, мені дев'ять, — протестував він, намагаючись утекти від неї.

— Тоді чому ти такий малий? — запитувала потвора. — Усі діти, яким по дев'ять років, більші, аніж ти.

Це була правда, й особливо болюча правда для Бруно. Він глибоко страждав, що не такий високий, як інші хлопці в його класі. Він лише діставав до їхніх плечей. Коли він ішов по вулиці з Карлом, Даніелем і Мартіном, люди іноді дивилися на нього, як на меншого брата одного з товаришів, а насправді він був серед них другим за віком.

— Отже, тобі лише шість років, — наполягала мала потвора, і Бруно втікав від неї, робив вправи, що розтягували йому руки й ноги, й сподівався, що одного ранку прокинетися й побачить себе вищим на фут або два.

Тож одна приємна річ, пов'язана з тим, що він більше не в Берліні, означала, що він більше не бачитиме тих страховинних дівок, які полюбляють знущатися з нього. Можливо, якщо його примусять залишатися в новому домі протягом певного часу, навіть не менш як на місяць, то він виросте до того часу, як вони повернуться додому, і бридкі дівчата більше не зможуть мучити його. Про це слід було думати, якщо він хотів знайти найкращий вихід із поганого становища, як радила йому мати.

Він увійшов до кімнати Гретель, не постукавши, й побачив, що вона розташовує свою цивілізацію ляльок на кількох полицях.

— Чого тобі тут треба? — закричала вона, обертаючись. — Ти хіба не знаєш, що заходить в кімнату леді, не постукавши, не можна?

— Ти, звичайно, забрала з собою не всіх своїх ляльок? — запитав Бруно, який розвинув у собі звичку не

зважати на більшість запитань сестри й замінювати деякі з них сво- їми власними.

— Звичайно, я забрала їх усіх, — відповіла вона. — Ти ж не думаєш, що я залишила їх удома? Адже, можливо, мине кілька тижнів, перш ніж ми зможемо туди повернутися.

— Тижнів? — перепитав Бруно розчарованим голосом, але таємно задоволений, бо він уже звик до думки, що про- живе тут не менш як місяць. — Ти справді так думаєш?

— Я запитувала батька, й він мені сказав, що ми жити- мемо тут до передбачуваного майбутнього.

— А що це означає — «передбачуване майбутнє?» — за- питав Бруно, сівши на краєчок її ліжка.

— Це означає кілька тижнів від сьогоднішнього дня, — сказала Гретель, кивнувши головою. — Можливо, не менш ніж три.

— Тоді все гаразд, — сказав Бруно. — Краще ми зали- шимося тут до передбачуваного майбутнього, аніж на мі- сяць. Мені тут бридко.

Гретель подивилася на свого меншого брата й чи не вперше в житті погодилася з ним.

— Я розумію, про що ти кажеш. Тут не дуже приємно, так?

— Тут жахливо, — сказав Бруно.

— Справді, — сказала Гретель, підтверджуючи його думку. — Тут жахливо тепер. Та коли ми впорядкуємо дім, то він не здаватиметься таким бридким. Я чула, як батько

сказав, що той, хто жив тут, у Геть-Звідси, перед нами, дуже швидко втратив свою роботу й не мав часу підготувати для нас приємне місце.

— Геть-Звідси? — перепитав Бруно. — А чому Геть-Звідси?

— Не чому Геть-Звідси, — сказала Гретель, зітхнувши. — Просто Геть-Звідси.

— Тоді що це означає, Геть-Звідси? — знову запитав Бруно.

— Так називається цей дім, — пояснила Гретель. — Геть-Звідси.

Бруно спробував обміркувати її слова. Він не бачив жодного знаку зовні, на якому була б написана назва будинку, не бачив жодного напису й на парадних дверях. Їхній дім у Берліні не називався ніяк — його називали просто номером четвертим.

— Але що це означає? — роздратовано запитав він. — Геть-Звідси — кого?

— Тих людей, що жили тут раніше за нас, я думаю, — сказала Гретель. — Либонь, назва пов'язана з тим фактом, що попередній мешканець погано виконував свою роботу й хтось сказав — геть його звідси, й оселимо тут чоловіка, який зможе виконувати її добре.

— Ти маєш на увазі нашого тата.

— Звичайно, — сказала Гретель, яка завжди говорила про тата так, ніби він не міг зробити нічого поганого, й ні-коли не гнівався, й завжди приходив поцілувати її перед тим, як вона лягала спати. Якби Бруно був справедливий, а не тільки журився, що вони покинули свій зручний дім, він визнав би, що тато цілував перед сном і його.

— То ми перебуваємо тут, у Геть-Звідси, бо когось ви-гнали звідси геть перед нами?

— Саме так, Бруно, — сказала Гретель. — А тепер заби- райся з мого ліжка. Ти його геть помнеш.

Бруно зістрибнув із ліжка й приземлився на килим. Йому не сподобалося, як гупнули його ноги. Звук був дуже глухий, і він подумав, що йому ліпше не стрибати в цьому будинку занадто часто, бо він може обвалитися просто на них.

— Мені тут не подобається, — сказав він усоте.

— Я знаю, що тобі тут не до вподоби, — відповіла Гретель. — Але ми нічого не можемо змінити, ти це, сподіваюся, зрозумів?

— Мені сумно без Карла, Даніеля й Мартіна, — сказав Бруно.

— А мені сумно без Гільди, Ізабель і Луїзи, — сказала Гретель, і Бруно спробував пригадати, яка з цих дівчат була справжньою потворою.

— Мені не здалося, що інші діти схильні дружити, — сказав Бруно, і Гретель негайно перестала прилаштовувати на полиці одну зі своїх найбридкіших ляльок й обернулася, витріщившись на нього.

— Ти щось сказав? — запитала вона.

— Я сказав, мені не здалося, що інші діти схильні дружити, — повторив він.

— Інші діти? — мовила Гретель збентежено. — Які інші діти? Я не бачила жодних інших дітей.

Бруно окинув поглядом кімнату. Він побачив віконце й тут, але кімната Гретель була з протилежного боку зали, навпроти його кімнати, а тому її віконце дивилося в протилежний бік. Намагаючись приховати свої справжні наміри, він недбало рушив до нього. Він засунув руки в кишені своїх коротких штанців і спробував

наспівувати одну з відомих йому пісень, зовсім не дивлячись на сестру.

— Бруно? — запитала Гретель. — Що ти в біса робиш? Ти збожеволів?

Він усе йшов, насвистував і не дивився на неї, аж поки дійшов до віконця, яке, на щастя, було розташоване досить низько, щоб він міг виглянути з нього. Він виглянув і побачив автомобіль, у якому вони сюди приїхали, а також три або чотири інших, вони належали солдатам, що працювали на батька, деякі з них стояли навкрузи, курили сигарети й сміялися з чогось, нервово поглядаючи вгору на дім. Далі була підїзна дорога й ліс, який Бруно захотілося дослідити.

— Бруно, ти поясниш мені, що ти хотів сказати своїми останніми словами? — запитала Гретель.

— Далі я бачу ліс, — сказав Бруно, проігнорувавши її запитання.

— Бруно! — сердито вигукнула Гретель, підійшовши до нього так швидко, що він відстрибнув від вікна й прихилився до стіни.

— Чого тобі? — запитав він, прикинувшись, ніби не знає, чого вона від нього хоче.

— Я про інших дітей, — сказала Гретель. — Ти сказав, що вони навряд чи схильні дружити з нами.

— Так, я думаю, що не схильні, — сказав Бруно, не бажючи робити висновки, поки не познайомиться з ними ближче, бо мати не раз радила йому не судити про дітей із їхнього зовнішнього вигляду.

— Але яких дітей ти маєш на увазі? — запитала Гретель. — Де вони є?

Бруно всміхнувся й пішов до дверей, показавши рукою, щоб Гретель ішла за ним. Вона глибоко зітхнула,

рушивши за ним, і зупинилася покласти ляльку на ліжко, але потім передумала й пішла в кімнату брата, піднявши ляльку й міцно притиснувши її до грудей, але в дверях її мало не збила Марія, яка вискочила звідти, тримаючи в руці щось дуже схоже на дохлу мишу.

— Вони там, зовні, — сказав Бруно, підійшовши до власного віконця й виглянувши в нього.

Він не озирнувся, аби переконатися, що Гретель ще досі в його кімнаті. Він був надто заклопотаний, дивлячись на дітей. На кілька хвилин він зовсім про неї забув.

Гретель була за кілька футів від нього й розпачливо хотіла сама виглянути у віконце, але щось у його манері говорити, у тому, як він дивився, несподівано схвилювало її. Бруно ніколи не міг її обманути, хоч би про що він казав, і вона була цілком переконана, що він і тепер її не обманював, але щось у тому, як він там стояв, примушувало сумніватися, що вона взагалі хоче побачити тих дітей.

Вона зробила нервовий ковтальний рух і проказала мовчазну молитву: щоб вони повернулися до Берліна в передбачуваному майбутньому, а не через місяць, як того хотів Бруно.

— Ну що? — запитав він, обернувшись і побачивши, що сестра стоїть біля дверей, пригортаючи ляльку до грудей, а золотаві пасма її волосся лежать на плечах, ніби запрошуючи смикнути. — Ти не хочеш подивитися на дітей?

— Звичайно, хочу, тоді дай мені дорогу, — відповіла вона й із ваганням підійшла до нього, відштовхуючи його ліктем.

День першого полудня їхнього перебування в Геть-Звідси був сонячним і світлим, сонце виглянуло з-за хмари саме тоді, коли Гретель подивилась у вікно, але через мить її очі пристосувалися, а сонце знову сховалося, й вона побачила достоту те, про що говорив Бруно.

Розділ четвертий

Що вони побачили у вікно

Треба почати з того, що вони не були дітьми. Не всі вони принаймні. Там були маленькі хлопчики й великі хлопці, їхні батьки й діди. Можливо, і кілька дядьків. І ще деякі, що всім трапляються, але, схоже, не мають ніяких родичів. Тобто там були чоловіки всіх різновидів.

— Хто вони? — запитала Гретель, роззявивши рота від подиву не менш широко, ніж роззявляв її брат свого в ці останні дні. — Що це за місце?

— Я не впевнений, — сказав Бруно, намагаючись відгадати істину, наскільки можливо. — Але вдома краще, це я напевне знаю.

— А де ж дівчата? — запитала вона. — І матері? І бабусі?

— Можливо, вони живуть десь-інде, — припустив Бруно.

Гретель погодилася з ним. Вона не хотіла дивитися далі, але їй було дуже важко відвести погляд. Досі вона бачила тільки ліс, відкритий із її віконця, який здавався трохи темним, але добрим місцем для пікніків, якщо далі в ньому були галявини. Але з цього боку будинку видовище було зовсім іншим.

Починалося воно досить приємно. Під самим віконцем Бруно був сад. Досить великий сад, наповнений квітами, що росли на впорядкованих клумбах у ґрунті, який

ретельно доглядав хтось, хто знав, що вирощувати квіти в такому місці було вчинком так само добрим, як запалювати маленьку свічку у вікні замку на огорнутому туманом болоті в темну зимову ніч.

Біля квітів була дуже приємна доріжка з дерев'яною лавою, і Гретель могла увявити, як вона сидить на сонці й читає книжку. Над лавою була набита дошка з написом, але Гретель не могла прочитати його з такої відстані. Лава була повернута до будинку — це було б дивною річчю, але не за таких обставин.

Десь за двадцять футів далі від саду, квітів і лави з написом над нею все змінювалося. Там була висока загорожа з колючого дроту, що тяглася понад усім будинком і загиналася вгору, простираючись далеко в обидва боки, далі, ніж сягав погляд. Загорожа була вищою, аніж дім, у якому вони стояли, і підтримували її величезні дерев'яні стовпи, схожі на телеграфні. На загорожі величезні мотки колючого дроту закручувалися у спіралі, і Гретель відчула несподіваний біль у тілі, коли побачила гостряки, що стриміли по всій довжині загорожі.

По той бік від неї не було трави; ніде вдалині не виднілося й жодної іншої зелені; натомість земля була утрамбована чимось схожим на дрібний пісок, і повсюди, куди досягав її зір, не було нічого, крім низеньких хатин, великих квадратних будівель і кількох далеких струменів диму. Вона розтулила рота, аби щось сказати, та коли зрозуміла, що не зможе знайти слова, щоб висловити свій подив, то зробила єдину розумну річ, про яку змогла подумати, і знову його стулила.

— Ти бачила? — сказав Бруно з кутка кімнати, почувачись задоволеним, бо, хоч би що там зовні було — і ким би не були вони, — він побачив це першим і міг це

бачити, коли йому хотілося, з віконечка своєї спальні, а вона ні- чого такого зі свого віконечка бачити не могла, а тому це видовище належало йому, й він буде володарем усього, що вони спостерігатимуть, а вона буде його підлеглою.

— Я не розумію, — сказала Гретель. — Хто міг збудувати щось таке бридке?

— А воно справді бридке, — погодився Бруно. — Я ду- маю, ці хатини мають лише один поверх. Поглянь, які вони низькі.

— Мабуть, це сучасні типи будинків, — сказала Гре- тель. — Але ж тато ненавидить усе сучасне.

— Тоді ці будівлі йому не сподобаються, — сказав Бру- но. — Ні, — відповіла Гретель.

Вона стояла досить довго, мовчки дивлячись у вікно.

Вона мала дванадцять років і вважалася однією з найро- зумніших дівчаток у своєму класі, тож стиснула губи, при- мружила очі й змусила свій мозок зрозуміти, на що вона тепер дивиться. Зрештою їй спало на думку лише одне пояснення.

— Це, мабуть, сільська місцевість, — сказала Гретель, обертаючись, аби поглянути на брата тріумфальним по- глядом.

— Сільська місцевість?

— Так, це єдине пояснення, хіба ти не бачиш? Коли ми вдома в Берліні, ми живемо в місті. Ось чому там так бага- то людей, і так багато будинків, і школи переповнені, й ти не можеш перейти через центр міста пополудні в суботу, щоб тебе не штовхали від стовпа до стовпа.

— Атож... — сказав Бруно, киваючи головою й намага- ючись устежити за плином її міркувань.

— Але нас навчали на уроці географії, що в сільській місцевості, де живуть фермери, а тварини й фермери створюють усю їжу, існують великі площі, як ця, де люди живуть, працюють і надсилають їжу, щоб годувати нас, — вона знову виглянула у вікно, й перед нею простяглася велика територія з чималими відстанями між хатинами.

— Оце ми й бачимо. Сільську місцевість. Можливо, це та територія, де ми маємо провести вакації, — сказала вона з надією в голосі.

Бруно подумав над її словами й похитав головою.

— Я так не думаю, — сказав він із глибокою переконаністю в голосі.

— Тобі лише дев'ять років, — нагадала йому Гретель. — Звідки ти можеш знати? Коли доростеш до мого віку, ти все розумітимеш набагато краще.

— Можливо, — погодився Бруно, який знав, що він молодший, але не міг погодитися з тим, що це робило його міркування менш слушними, — проте якщо це сільська місцевість, як ти запевняєш, то де тоді тварини, про яких ти кажеш?

Гретель розтулила рота, щоб відповісти йому, але не зайшла переконливої відповіді, тож знову виглянула у вікно, шукаючи поглядом тварин, але їх ніде не було видно.

— Там мають бути корови, свині, вівці та коні, — сказав Бруно. — Якщо це ферма. Не кажучи вже про курей і качок.

— А їх немає, — спокійно погодилася Гретель.

— І якби вони вирощували хліб, як ти припустила, — провадив Бруно, страшенно задоволений собою, — тоді, я думаю, ґрунт був би тут набагато кращим, ніж цей, ти так не думаєш? Я не бачу, що можна щось вирощувати на

цьому бруді.

Гретель виглянула у віконце знову й кивнула головою, бо вона не була така дурна, щоб наполягати на своїй правоті, тоді як не випадало сумніватися, що дійсність їй суперечить.

— Можливо, тоді це не ферма, — сказала вона.

— Ні, не ферма, — погодився Бруно.

— Тобто це не сільська місцевість, — провадила вона.

— Думаю, що ні, — відповів він.

— Тобто ми перебуваємо не в нашому замиському до-мі, — зробила вона висновок.

— Думаю, що ні, — повторив він.

Він сів на ліжко й на мить побажав, щоб Гретель сіла поруч із ним, обняла його і сказала, що все налагодиться, і що раніше чи пізніше їм почне тут подобатися, і вони ніколи не захочуть повертатися в Берлін. Але вона досі виглядала з вікна й тепер дивилася не на квіти, не на вимощену доріжку, не на лаву й напис над нею, не на високу загорожу чи телеграфні стовпи, які підтримували її, не на мотки колючого дроту, не на твердий ґрунт по той бік загорожі, не на низенькі хатини й не на стовпи диму. Тепер вона дивилася на людей.

— Що це за люди? — запитала вона спокійним голосом, так, ніби запитувала не Бруно, а шукала відповіді в когось іншого. — І що вони тут роблять?

Бруно підвівся, й уперше вони стали поруч, плече до плеча, й дивилися на те, що відбувалося за п'ятдесят футів від їхнього нового дому.

Повсюди, куди вони дивилися, бачили людей: високих, низеньких, старих, молодих, — людей, які ходили сюди-туди. Деякі стояли групами, опустивши руки по боках, намагаючись тримати голови прямо, коли їх проминав солдат і його рот швидко розтулявся і стулявся — либонь, він кричав на них. Деякі шикувалися в чергу й штовхали тачки з одного кінця табору в другий, іноді вони зникали, обминаючи ту або ту хатину. Деякі стояли біля хатин спо-

кійними групами й дивилися в землю, ніби брали участь у якійсь грі й не хотіли впадати комусь у вічі. Деякі підтримували себе милицями, і в багатьох були забинтовані голови. Інші тримали в руках лопати, й солдати вели їх до якогось місця, де їх було вже не видно.

Бруно й Гретель бачили сотні людей, але перед ними було так багато хатин, і табір простягався в таку далечінь, що вони не бачили, де він закінчується, і виникало враження, що людей тут не сотні, а тисячі.

— І всі вони живуть так близько від нас, — сказала Гретель, спохмурнівши. — У Берліні на нашій гарній тихій вулиці було лише шість будинків. А тепер тут так багато осель. Чому тато погодився працювати в такому бридкому місці з такою кількістю сусідів? Не бачу в цьому жодного сенсу.

— Подивись отуди, — сказав Бруно, і Гретель подивилася туди, куди він показував пальцем, і побачила, як із далекої хатини вийшов гурт дітлахів, як вони збилися до купи та як на них кричали кілька солдатів. Чим більше на них кричали, тим тісніше вони збивалися, але потім один із солдатів підбіг до них, і вони розділилися й стали так, як він хотів, щоб вони стали, тобто вишикувалися в одну лінію. Коли діти утворили таку лінію, солдати зареготали й заплескали в долоні, дивлячись на них.

— Це має бути якась репетиція, — припустила Гретель, знехтувавши той факт, що деякі з дітей, навіть старшого віку, навіть завбільшки, як вона, мали такий вигляд, ніби вони плакали.

— Я ж тобі сказав, що тут є діти, — промовив Бруно.

— Це не ті діти, з якими я хотіла би погратися, — сказала Гретель рішучим голосом. — Вони здаються дуже брудними. Гільда, Ізабель і Луїза щоранку миються у ванні, як і я. Ці ж діти мають такий вигляд, ніби вони не бачили ванни у своєму житті.

— Там справді дуже брудно, — сказав Бруно. — Але, може, у них немає ванн?

— Не будь дурнем, — сказала Гретель, усупереч тому, що їй знову й знову забороняли називати свого брата дур-нем. — Хіба є такі люди, що не мають ванн?

— Не знаю, — сказав Бруно. — Може, це ті люди, у яких нема гарячої води?

Гретель ще дивилася протягом якогось часу, потім затремтіла й відвернулася.

— Я піду до своєї кімнати розставляти ляльок, — сказала вона. — З мого віконця краєвид набагато краший.

Зробивши це зауваження, вона пішла геть, повертаючись через коридор до своєї спальні й зачинивши за собою двері. Але вона не відразу повернулася до своїх ляльок. Натомість сіла на ліжко, й безліч думок пролетіло крізь її голову.

А одна з останніх думок спала її братові, коли він дивився, як сотні людей на відстані роблять якісь свої справи. Його здивувало, що всі вони — малі хлопчаки, їхні батьки й діди, їхні дядьки, люди, яких можна зустріти на кожній дорозі і які, схоже, зовсім не мають родичів, були вдягнені однаковісінько: у смугасті піжами вгорі та внизу й у смугасті шапочки на головах.

— Як дивно, — промурмотів він, перш ніж відвернутися від віконця.

Розділ п'ятий

Заходити категорично не дозволено

Був лише один спосіб зрозуміти, що тут діється, — поговорити з батьком.

Батько покинув Берлін не в тому автомобілі, в якому їхали вони сьогодні вранці. Натомість він поїхав на кілька

днів раніше — увечері того самого дня, коли Бруно прийшов додому й побачив, як Марія нишпорить у його речах, навіть тих, які він склав у самій глибині шафи, й вони належали тільки йому, й нікому не було дозволено їх торкатися. Протягом наступних днів мати, Гретель, Марія, ку- харка, Ларс і Бруно увесь вільний час збирали свої пожитки й складали їх у велику вантажівку, яка мала доставити їх у новий будинок Геть-Звідси.

І тільки останнього ранку, коли дім здавався порожнім і зовсім не схожим на їхній дім, вони склали свої останні речі у валізи й офіційний автомобіль із червоно-чорним прапором на капоті зупинився біля дверей, щоб забрати їх звідти.

Мати, Марія й Бруно останніми покинули дім, і Бруно здалося, що мати не помітила служницю, яка стояла поруч, бо коли вони востаннє подивилися на порожній вестибюль, де провели стільки щасливих годин, де стояла ялинка на Новий рік, де в зимові місяці вони залишали на підставці свої мокрі парасольки, де Бруно мав скидати свої мокрі черевики, яких він ніколи не скидав, то мати похитала головою і сказала щось дуже дивне:

— Нам не треба було запрошувати Фурора на обід, — сказала вона. — Ох уже ці люди, яким не терпиться вилізти нагору.

Сказавши це, вона обернулася, і Бруно побачив сльози в її очах, але вона аж підстрибнула, помітивши, що Марія стоїть тут і дивиться на неї.

— Маріє, — сказала вона здивованим голосом. — Я думала, ти вже в машині.

— Я щойно вийшла з дому, пані, — сказала Марія.

— Я не мала на увазі, — почала мати, знову похитавши головою. — Я не хотіла сказати...

— Я щойно вийшла з дому, — повторила Марія, яка, либонь, знала правило, що уривати матір не можна, тому швидко вискочила в двері й побігла до машини.

Мати спохмурніла, але потім стеноула плечима, так ні-

би все це більше не мало ваги.

— Ходи-но, Бруно, — сказала вона, узявши його за руку й замкнувши за ними двері. — Сподіваймося, що одного дня ми повернемося сюди, коли все це закінчиться.

Офіційний автомобіль із прапором на капоті відвіз їх на залізничну станцію, де було дві колії, розділені широкою платформою, і на кожній із них стояв потяг, чекаючи пасажирів. Позаяк по обидва боки ходило багато солдатів, не кажучи вже про довгу будівлю, у якій жив сигнальник, що розділяв колії, Бруно лише якусь мить дивився на юрми людей, перш ніж він та його родина піднялися на дуже зручний потяг, у якому було зовсім мало людей та багато порожніх сидінь, а ще свіже повітря, коли відчинили вікна. Якби потяги йшли в протилежних напрямках, подумав він, різна кількість людей у них не здавалася б такою дивною, але вони обидва йшли на схід. Якусь мить він думав, чи не вибігти йому на платформу й не повідомити людям, що в його вагоні є вільні місця, але вирішив цього не робити, бо щось підказало йому, що навіть коли мати не розгнівається, то розлютиться Гретель, і це буде навіть гірше.

Відколи вони прибули у свій новий дім, Геть-Звідси, Бруно не бачив батька. Він думав, що, можливо, він у своїй спальні, та коли розчинилися її двері, то звідти вийшов недружній молодий солдат, який подивився на Бруно без будь-якої теплоти в очах. Бруно ніде не чув гучного голосу батька й важкого гупання його чобіт по підлозі вниз. Але люди, безперечно, внизу були, вони заходили й виходили, і поки він міркував, що йому робити, то почув страхітливий галас і тупотіння ніг унизу. Він вийшов у коридор подивитися згори.

Унизу Бруно побачив, що двері до батькового кабінету відчинені й біля них стоїть група з п'ятьох осіб, сміючись і тиснучи один одному руки. Батько стояв у центрі й здавався дуже гарним у своєму щойно відпрасованому

однострої. Його густе чорне волосся було недавно покрите лаком та зачесане, й коли Бруно дивився на нього згори, то відчував перед ним страх і благоговіння. Вигляд інших чоловіків йому не сподобався. Вони, безперечно, не були такими гарними, як батько. Їхні однострої не здавалися нещодавно відпрасованими. Їхні голоси також не були такими гучними, а черевики такими начищеними. Усі вони тримали свої кашкети під руками й, здавалося, змагалися один з одним за батькову увагу. Бруно міг зрозуміти лише їхні окремі фрази, коли вони долітали до нього нагору. «...накоїв помилок, щойно тут опинився. Дійшло до того, що Фурор не мав іншого вибору...» — сказав один.

«...дисципліна, — сказав інший. — Й ефективність. Ми діяли неефективно від початку сорок другого, а без цього...»

«...очевидно те, що каже більшість. Очевидно, коменданте...» — сказав третій.

«...а якщо ми побудуємо ще один, — сказав останній, — ви тільки уявіть собі, що буде... ви тільки собі уявіть!»

Батько підняв руку вгору, що негайно примусило інших чоловіків замовкнути. Здавалося, він був диригентом чоловічого квартету.

— Панове, — сказав він, і цього разу Бруно міг почути кожне слово, бо ще не народився такий чоловік, якого можна було так виразно почути з одного кінця будинку в інший, як батько. — Ваші пропозиції й ваш ентузіазм високо цінуються. А минуле залишається в минулому. Ми почнемо все заново, але нехай це заново почнеться завтра. А зараз я повинен допомогти своїй родині тут улаштуватися, бо інакше в мене виникне стільки проблем у себе в домі, скільки виникне в них за його межами. Ви мене зрозуміли?

Чоловіки зареготали й почали трясти батькову руку. Коли вони наготувалися йти, то спершу вишикувалися в ряд, як іграшкові солдатики, і їхні руки вистрелили вперед, так само, як батько навчав Бруно вітатися, пласка до-

лоня відривалася від їхніх грудей і злітала вгору, тоді як вони викрикували два слова, що ними навчали відповідати Бруно, коли хтось їх казав. Після чого чоловіки пішли, а батько повернувся у свій кабінет, куди заходити було категорично не дозволено.

Бруно повільно спустився сходами й на мить завагався перед дверима. Йому було сумно, що батько не піднявся нагору, аби привітатися з ним протягом тієї години чи десь так, коли він перебував удома, але йому не раз пояснювали, який батько заклопотаний і що його не можна турбувати такими дурними речами, як привітання. Але солдати тепер пішли, й Бруно подумав, що йому можна постукати у двері. У Берліні Бруно був у кабінеті батька лише кілька разів, у тих випадках, коли робив шкоду й потребував серйозної розмови. Проте правило щодо відвідин батькового офісу було одним із найважливіших правил, якого навчили Бруно, й він був не таким дурним, аби думати, що його не застосовуватимуть тут, у Геть-Звідси, також. Та позаяк вони не бачилися протягом кількох днів, то він подумав, що ніхто не протестуватиме, якщо він тепер постукає.

Тож він обережно постукав у двері. Двічі — і зовсім не гучно.

Можливо, батько його не почув, можливо, Бруно постукав занадто тихо, але ніхто не підійшов до дверей, і Бруно постукав знову, цього разу інтенсивніше, і почув із кабінету гучний голос:

— Заходьте!

Бруно обернув ручку дверей, ступив у кімнату й прибрав свою звичну позу: широко розплющені очі, рот у формі літери «о» й руки, витягнуті по боках. Решта будинку була трохи темною та похмурою й не пропонувала цікавих можливостей для дослідження, але ця кімната була чимось зовсім іншим. По-перше, вона мала дуже високу стелю, а під ногами килим, у який

Бруно міг поринути з головою, так принаймні йому здалося. Стіни були майже невидимі — їх закривали полиці з чорного дерева, заставлені книжками, схожими на ті, які були на полицях у берлінському будинку. На протилежній стіні були величезні вікна, які виходили в сад, і перед ними завжди можна було поставити зручне крісло, а в самому центрі кімнати за масивним дубовим столом сидів батько, який відірвався від своїх паперів, коли увійшов Бруно, й широко всміхнувся.

— Бруно, — сказав він, вийшовши з-за столу й міцно потиснувши хлопцеві руку. Батько зазвичай не був тим чоловіком, який когось обіймає, на відміну від матері й бабусі, що надто часто втішали поцілунками та обіймами.

— Хлопчику мій, — сказав він після короткої паузи.

— Привіт, тату, — спокійно промовив Бруно, трохи приголовшений розкішною кімнатою.

— Бруно, я збирався піднятися й побачитися з тобою через кілька хвилин, повір мені, я збирався, — сказав батько. — Я мусив лише закінчити зустріч і написати листа. Тож ти доїхав сюди безпечно?

— Так, тату, — сказав Бруно.

— Ти допоміг матері й сестрі замкнути дім?

— Так, тату.

— Я пишаюся тобою, — сказав батько. — Сідай, хлопче. Він показав на велике крісло, що стояло біля його сто-

ла, і Бруно заліз на нього. Його ноги не зовсім торкалися до підлоги, а батько тим часом повернувся на своє місце за столом і став дивитися на Бруно. Вони нічого не казали один одному протягом якоїсь миті, а тоді батько нарешті порушив мовчанку.

— Отже? — запитав він. — Що ти думаєш?

— Що я думаю? — перепитав Бруно. — Що я думаю про що?

— Про свій новий дім. Він тобі подобається?

— Ні, — швидко сказав Бруно, бо він завжди намагався бути чесним і знав, що коли він завагається бодай на мить, то вже не набереться мужності сказати, що він насправді думає. — Я думаю, нам треба повернутися додому, — сміливо докинув він.

Татова усмішка зів'яла лише на мить, він ще раз глянув на свого листа, перш ніж підвести голову, ніби хотів ретельно обдумати свою відповідь.

— Ми вдома, Бруно, — сказав він нарешті лагідним голосом. — Геть-Звідси — наш новий дім.

— Але коли ми зможемо повернутися до Берліна? — запитав Бруно, чиє серце опустилося, коли батько це сказав. — Там набагато приємніше.

— Облиш, облиш, — сказав батько, якому не хотілося говорити про це. — Дім — не будинок, або вулиця, або місто, або щось таке штучне, як цеглини чи вапно. Дім у тебе там, де перебуває твоя родина, хіба не так?

— Так, але...

— А наша родина перебуває тут, Бруно. У будинку Геть-Звідси. Ерго, він має бути нашим домом.

Бруно не зрозумів, що означає ergo, але він цього не потребував, бо знайшов розумну відповідь для батька:

— Але дідусь і бабуся перебувають у Берліні, — сказав він. — А вони також наша родина. Тож тут не може бути наш дім.

Батько трохи поміркував і кивнув головою. Він довго мовчав, перш ніж відповісти.

— Так, Бруно, вони теж наша родина. Але ти, я, мати й Гретель — найважливіші люди в нашій родині, й тепер ми живемо тут. У домі Геть-Звідси. Не будь таким нещасливим, — бо Бруно справді здавався дуже нещасливим через цю історію. — Ти просто тут іще не звик. Тобі ще може тут сподобатися.

— Мені тут не подобається, — наполягав Бруно.

— Бруно... — сказав батько стомленим голосом.

— Тут немає ані Карла, ані Даніеля, ані Маргіна, і навколо нас немає інших будинків, немає жодного прилавка з фруктами або городиною, немає вулиць і немає кав'ярень, немає столів, виставлених на вулицю, й ніхто не штовхає тебе від стовпа до стовпа суботнього полудня.

— Бруно, іноді бувають речі, які ми мусимо робити в житті, й у нас немає вибору, — сказав батько, й Бруно відчув, що він починає стомлюватися від цієї розмови. — І, боюся, йдеться саме про такий випадок. Він важливий для нашої країни. Важливий для Фурора. Одного дня ти це зрозумієш.

— Я хочу повернутися додому, — сказав Бруно.

Він відчув, як в очах йому збираються сльози, й нічого не хотів більше, тільки би батько зрозумів, яким жахливим місцем був Геть-Звідси, й погодився, що пора повертатися.

— Ти повинен зрозуміти, що ти вдома, — натомість сказав він, розчарувавши Бруно. — І ти будеш тут до передбачуваного майбутнього.

Бруно на мить заплющив очі. У його житті було небагато миттєвостей, коли він так би наполягав на своєму, і, безперечно, він ніколи так не прагнув, аби батько змінив про щось свою думку, але знати, що вони залишаться тут, у такому жахливому місці, де він не мав із ким погратися, було надто тяжко. Коли через мить він розплющив очі, батько вийшов із-за свого столу й сів у крісло поруч із ним. Бруно спостерігав, як він відкрив срібний портсигар, дістав сигарету й постукав нею по столу, перш ніж припалити.

— Пригадую, у дитинстві, — сказав батько, — були певні речі, яких я не хотів робити, та коли мій батько казав, що буде краще для кожного, коли я їх зроблю, то я слухняно йшов їх робити.

— Про які речі ти говориш? — запитав Бруно.

— О, не знаю, — сказав батько, здвигнувши плечима. — Тут, у нас про такі речі не йдеться. Я був дитиною й не знав, що краще, а що гірше. Іноді, наприклад, я не хотів залишатися вдома й закінчувати своє шкільне завдання. Я хотів вибігти на вулицю й гратися зі своїми друзями, як ти граєшся зі своїми, і тепер я озираюся назад і бачу, який я був дурний.

— Тож ти розумієш, як я себе почуваю, — сказав Бруно з надією в голосі.

— Так, але я також розумів, що мій батько, твій дідусь, знає, що для мене найкраще, і я завжди був найщасливішим, коли погоджувався з його рішенням. Думаєш, я досяг би такого успіху в житті, якби не зрозумів, коли мені можна сперечатися, а коли краще стулити рота й виконувати накази? А ти, Бруно? Ти цього не розумієш?

Бруно оглянувся навкруги. Його погляд зупинився на вікні в кутку кімнати, крізь яке він міг бачити жахливий ландшафт, що прилягав до будинку.

— Ти зробив щось погане? — запитав він. — Тимось розгнівив Фурора?

— Я? — сказав батько, подивившись на нього з подивом. — Що ти маєш на увазі?

— Ти помилився у своїй роботі? Я знаю, усі кажуть, ти дуже важливий чоловік і Фурор покладає на тебе великі надії, але навряд чи він послав би тебе в таке бридке місце, якби не хотів за щось тебе покарати.

Батько засміявся, ще більше засмутивши Бруно. Ніщо не могло розгнівати його більше, ніж коли якийсь дорослий чоловік сміявся з нього, а він не знав, у чому річ, а надто коли він намагався знайти відповідь на своє запитання.

— Ти не розумієш, яке значення має моя посада, — сказав батько.

— Я не думаю, що ти виконував свої обов'язки дуже добре, якщо нам наказали покинути такий чудовий дім та наших друзів і переселитися в таке жахливе місце, як це. Я думаю, ти вчинив щось хибне, тож піди й попроси пробачення у Фурора, і, може, це покладе край нашим випробуванням. Можливо, він простить тебе, якщо ти щиро покаєшся.

Слова вилітали з рота в Бруно, перш ніж він устигав подумати, розумні вони чи ні; коли вони вже витали в повітрі, то здавалися йому зовсім не тими, які він хотів сказати батькові, але вони вже були сказані, й він не мав ніякої можливості повернути їх назад. Бруно зробив нервовий ковтальний рух і після короткої мовчанки поглинув на батька, який дивився на нього з кам'яним виразом на обличчі. Бруно облизав губи й відвернувся. Він відчував, що було б помилкою витримати батьків погляд.

Через кілька мовчазних і ніякових хвилин батько підвівся зі свого крісла й пішов знову сідати за стіл, поклавши сигарету на попільничку.

— Я думаю, ти справді дуже хоробрий хлопець, — спокійно сказав він через мить, ніби намагався розв'язати цю проблему у своїй голові, — а не просто виявляєш неповагу до батька. Можливо, це не так і погано.

— Я не хотів...

— А тепер помовч, — сказав батько, підіймаючи голос та уриваючи Бруно, бо жодне з правил нормальної поведінки в родині його не стосувалося. — Я дуже терпимо поставився до твоїх почуттів, Бруно, бо знаю, що цей переїзд був для тебе тяжким. І я вислухав усе, що ти хотів мені сказати, хоч твоя юність і недосвідченість примусили тебе висловлюватися досить зухвало. І ти, гадаю, звернув увагу на те, що я не реагував на жодне з твоїх звинувачень. Але настала мить, коли ти просто повинен змиритися з неминучим...

— Я не хочу миритися з ним! — загорлав Бруно, здивовано закліпавши очима, бо не сподівався, що почне кричати.

(Цей несподіваний власний крик укрив його здивував.) Він трохи напружився й наготувався втікати, якщо буде треба. Але, здавалося, ніщо не могло сьогодні розгнівати батька — і якби Бруно був чесним із самим собою, він би визнав, що батько гнівався дуже рідко; він ставав спокійним і відстороненим, проте його думка завжди була зверху — і радше, ніж кричати на сина або ганяти його по будинку, він просто хитав головою, показуючи, що суперечка завершилася.

— Повертайся до своєї кімнати, Бруно, — сказав він спокійним голосом, і Бруно знав, що тепер він говорить діло, тож підвівся зі слізьми розчарування на очах.

Він пішов до дверей, але, перш ніж їх відчинити, обернувся й поставив останнє запитання:

— Тату... — почав він.

— Бруно, я не збираюся... — роздратовано почав батько.

— Я не про це, — швидко сказав Бруно. — Я тільки маю ще одне запитання.

Батько зітхнув, але жестом дозволив синові поставити своє останнє запитання, і на цьому їхня розмова закінчиться, ніякої суперечки більше не буде.

Бруно обміркував своє запитання, прагнучи цього разу висловитися чітко, щоб не здатися надто зухвалим чи пустопорожнім:

— Хто ці люди неподалік від будинку? — запитав він нарешті.

Батько нахилив голову ліворуч, трохи збентежений цим запитанням.

— Солдати, Бруно, — сказав він. — Секретарі. Працівники штабу. Ти їх бачив і раніше, звичайно.

— Я не про них, — сказав Бруно. — Я про людей,

яких побачив зі свого вікна. У хатилах, удалині. Вони всі одяг-нені однаково.

— А, ти про цих, — сказав батько, кивнувши головою й ледь усміхнувшись. — Ці люди... вони взагалі не люди, Бруно.

Бруно спохмурнів.

— Вони не люди? — перепитав він, не розуміючи, що батько хотів цим сказати.

— Принаймні не в тому значенні, в якому ми розу-міємо цей термін, — провадив батько. — Але тобі не тре-ба турбуватися про них тепер. Вони не мають до тебе ніякого стосунку. Ти не маєш нічого спільного з ними. Лише розташовуйся у своєму новому домі й почувайся добре, більш я нічого не прошу від тебе. Прийми ситуацію, у якій ти опинився, й усе стане набагато легшим для тебе.

— Гаразд, тату, — сказав Бруно, незадоволений відпо-віддю батька.

Він відчинив двері, й батько на мить покликав його назад, підвівшись і піднявши брови, ніби він щось забув. Бруно помітив, що батько подав йому сигнал, і промовив завчену фразу, зовсім так, як промовляли її підлеглі батька.

Він стулив ноги, викинув у повітря праву руку, клацнув підборами й промовив настільки глибоким і дзвінким голосом, який тільки зміг із себе видобути, — схожим на голос батька — слова, які він казав щоразу, коли прощався з військовими:

— Хайль Гітлер! — а це, на його думку, було тим самим, що сказати: «До побачення, нехай день буде для тебе добрим».

Служниця, яка коштувала їм недешево

Через кілька днів Бруно лежав на ліжку у своїй кімнаті, дивлячись на стелю над головою. Білий тиньк потріскався й відвалювався шматками, на відміну від тиньку в берлінському будинку, який ніколи не відколювався й поновлювався щоліта, коли мати запрошувала малярів. Того конкретного полудня він лежав там і дивився на криві тріщини, звужуючи очі, аби побачити, що там ховається за ними. Йому здавалося, що між тиньком і стелею живуть комахи, які відколюють його, побільшують тріщини, намагаючись вибратися назовні й побачити вікно, крізь яке вони могли б утекти з будинку. Ніщо не хотіло залишати-ся в Геть-Звідси, навіть комахи.

— Усе тут жахливе, — голосно сказав він, хоч поблизу не було нікого, хто б міг його почути, але, промовляючи ці слова, він почувався трохи краще. — Я ненавиджу цей дім, ненавиджу свою кімнату й ненавиджу навіть тиньк і фарбу. Я ненавиджу тут усе. Абсолютно все.

Щойно він закінчив говорити, у дверях з'явилася Марія, несучи оберемок випраного, висушеного й випрасуваного одягу. Вона завагалася на мить, коли побачила Бруно, але потім ледь нахилила голову й мовчки пройшла до гардероба.

— Привіт, — сказав Бруно, хоч розмовляти зі служницею було не тим самим, що гомоніти з кількома друзями, та поблизу не було нікого іншого, тому розмовляти з нею мало набагато більше глузду, ніж розмовляти з самим собою.

Гретель ніде не було видно, і він почав боятися, що сестра збожеволіла від нудьги.

— Привіт, паничу Бруно, — спокійно сказала Марія, відокремлюючи його сорочки від штанів та спідньої білизни й кладучи їх у різні шухляди на різні

полиці.

— Я сподіваюся, тобі не подобається наше нове жит-ло так само, як і мені, — сказав Бруно, і вона обернулася до нього з таким виразом, ніби не зрозуміла, що він мав на увазі.

— Ось тут, — пояснив він, сідаючи й озираючись нав-коло. — Геть усе тут. Воно жахливе, хіба не так? Думаю, ти теж ненавидиш його.

Марія розтулила рота, аби щось сказати, а потім стулила його так само швидко. Здавалося, вона ретельно обмірковує свою відповідь, підбираючи слухні слова, готуючись їх промовити, а потім відкидає їх узагалі. Бруно знав її майже протягом усього свого життя — вона прийшла працювати до них, коли йому виповнилося лише три роки — і між ними здебільшого були добрі взаємини, але вона ніколи не згадувала про те, як їй жилося раніше. Вона лише робила свою роботу, поліруючи меблі, перучи одяг, допомагаючи з ходінням по крамницях і з приготуванням їжі, іноді відводила його до школи й забирала звідти, хоч робила це переважно тоді, коли йому було вісім років; коли йому виповнилося дев'ять, він вирішив, що досить дорослий, аби ходити туди й назад самому.

— Отже, тобі тут не подобається? — сказала вона на-решті.

— Подобається? — відповів Бруно, засміявшись.
— По-добається? — повторив він, але тепер уже голосніше. — Зви-чайно, мені тут не подобається. Тут жахливо. Тут немає чого робити, немає з ким поговорити, немає з ким погра-тися. Ти ж мені не скажеш, ніби ти рада, що ми сюди пере-селилися?

— Мені дуже подобався сад біля будинку в Берліні, — сказала Марія, відповідаючи на інше його запитання. — Іноді пополудні, коли день був теплий, я любила сидіти там на сонечку й обідати під вербою біля ставка. Там було багато дуже гарних квітів. Чудові пахощі.

Бджоли літа-ли над квітами й ніколи не турбували вас, якщо ви їх не тривожили.

— Отже, тобі тут не подобається? — запитав Бруно. — Тобі тут так само погано, як і мені?

Марія спохмурніла.

— Це неважливо, — сказала вона.

— Що неважливо?

— Що я думаю.

— Облиш, це, звичайно ж, важливо, — роздратовано сказав Бруно, так наче вона вмисне не хотіла погодитися з ним. — Ти ж частина нашої родини, хіба ні?

— Я не певна, що твій батько погодиться з цим, — сказала Марія, дозволивши собі усмішку, бо була зворушена його словами.

— Зрештою, тебе привезли сюди проти твоєї волі, як і мене. Якщо ти мене запитаєш, то ми перебуваємо в од-ному човні. І він протікає.

На мить Бруно здалося: зараз Марія скаже йому, що вона насправді думає. Вона поклала решту одягу на ліжко, і її руки стислися в кулаки, ніби щось страшенно її розгнівало. Рот у неї розтулився, але так і завмер на мить, ніби вона злякалася тих речей, яких може наговорити, коли дозволить собі почати.

— Будь ласка, Маріє, поділися зі мною своїми думка-ми, — попросив Бруно. — Бо, може, якщо ми всі будемо од-накової думки, ми зможемо переконати батька, щоб він відвіз нас назад додому.

Кілька митей вона дивилася кудись убік, а тоді сумно похитала головою, перш ніж знову обернутися до нього.

— Твій батько знає, як для нас має бути краще, — сказала вона. — Ти повинен довіряти йому.

— Але я не переконаний, що довіряю йому, — сказав Бру-но. — Мені здається, він припустився жахливої помилки.

—Тоді це помилка, з якою ми повинні жити.

— Коли я роблю помилки, мене карають, — наполягав Бруно, роздратований, що правила, які застосовуються до дітей, схоже, ніколи не застосовуються до дорослих (попри те, що вони ж такі їх вигадують).

— Дурний батько, — сказав він, глибоко зітхнувши.

Очі Марії широко розплющилися, і вона ступила крок до нього, на мить прикривши долонями рот від жаху. Вона розглянулася навколо, аби переконатися, що ніхто їх не слухав і не чув, як щойно висловився Бруно.

— Ти не повинен так говорити, — сказала вона. — Ти ніколи не повинен казати щось подібне про свого батька.

— А чом би й ні? — промовив Бруно.

Він був трохи засоромлений, що сказав таке, але останнє, що він хотів би робити, — це сидіти й одержувати нагінку, тоді як усім байдуже до його думок.

— Бо твій батько — хороший чоловік, — сказала Марія. — Дуже хороший чоловік. Він дбає про нас усіх.

— Привозить нас невідомо куди, ти хочеш сказати? І це означає, що він дбає про нас?

— Твій батько зробив багато чого доброго, — сказала вона. — Багато речей, за які ти можеш пишатися ним. Якби не твій батько, то де я тепер була б?

— Думаю, ти була б у Берліні, — сказав Бруно. — Працювала б у пристойному домі. Їла б свій обід під вербою й не зважала б на бджіл.

— Ти не пам'ятаєш, коли я прийшла до вас працювати? — спокійно запитала вона, на мить присівши на краєчок його ліжка, чого ніколи не робила раніше. — Та як ти можеш пам'ятати? Ти мав лише три роки. Твій батько взяв мене до себе й допоміг мені, коли я потребувала його допомоги. Він дав мені роботу, дім. Їжу. Ти не можеш собі уявити, що означає не мати їжі. Ти ніколи не був голодний, чи не так?

Бруно спохмурнів. Він хотів сказати, що йому трохи

хочеться їсти зараз, але натомість він подивився на Марію й уперше усвідомив, що він ніколи не розглядав її як особу зі своїм життям і власною історією. Зрештою, вона ніколи не робила нічого іншого (наскільки він знав), окрім праці служницею в його родині. Він навіть не був переконаний, що колись бачив її в іншому одязі, аніж її однострій служниці. Та коли він про це подумав, то мусив визнати, що в її житті було багато чогось іншого, аніж догляд за ним та за його родиною. У її голові, либонь, формувалися думки, як і в його власній. Їй, мабуть, бракувало певних речей, друзів, яких би вона хотіла знову побачити, так само, як і він. І вона, мабуть, щоночі плакала, як плакав би й він, якби був не такий дорослий і хоробрий. Вона була також дуже гарна — він це помітив і відчув себе досить дивно. Моя мати знала твого батька, коли ще він був хлопчиком твого віку, — сказала Марія через кілька хвилин. — Вона працювала у твоєї бабусі. Вона була її костюмером, коли бабуся була молодою й гастролювала Німеччиною. Вона готувала одяг для концертів — прала його, прасувала, лагодила. То були чудові сукні! А як вона шила, Бруно! То були справжні витвори мистецтва. Сьогодні таких костюмерів ти вже не знайдеш.

Вона похитала головою й усміхнулася своїм спогадам, а Бруно терпляче слухав.

— Вона домагалася, щоб сукні були викладені й готові, коли твоя бабуся приходила у свою костюмерню перед виступом. А після того, як твоя бабуся перестала виступати, моя мати, звичайно, зберегла з нею дружні взаємини й одержувала від неї невеличку пенсію, але часи тоді були тяжкі, й твій батько запропонував мені роботу, хоч раніше я ні в кого не працювала. Через кілька місяців моя мати тяжко захворіла й потребувала лікарняного догляду, й твій батько все влаштував, хоч і не мусив цього робити. Він заплатив за все зі своєї кишені, бо вона була подругою його матері. Й узяв мене у свою

родину з цієї самої причини. А коли вона померла, він оплатив усі видатки на її похорон. Тож ніколи не називай свого батька дурним, Бруно. Принаймні при мені. Я тобі не дозволяю.

Бруно прикусив губу. Він сподівався, що Марія стане його союзником у кампанії за повернення до колишнього будинку, але тепер побачив, де справді перебувала її прихильність. І мусив собі зізнатися, що відчув гордість за свого батька, коли почув цю історію.

— Ну що ж, — сказав він, неспроможний придумати, що йому сказати б тепер розумне. — Гадаю, він учинив добре.

— Атож, — підтвердила Марія, підводячись і підходячи до вікна, того самого, з якого Бруно міг бачити хатини та людей поблизу них.

— Він був дуже добрий до мене тоді, — спокійно провадила вона, виглянувши у віконце й подивившись, як люди та солдати займаються своїми справами вдалині. — Він має багато доброти у своїй душі, справді має, і тому я дивуюся...

Її голос зламався, коли вона подивилася на тих людей, і Бруно здалося, що вона зараз заплаче.

— З чого ти дивуєшся? — запитав він.

— Дивуюся, чому він... Як він може...

— Як він може що? — наполягав Бруно.

Унизу гримнули двері, і відлуння так гучно розлетілося будинком, наче гарматний постріл, — Бруно підстрибнув, а Марія стиха зойкнула. Бруно почув важкі кроки, які наближалися до них, гупаючи сходами, швидше й швидше, і він шаснув у ліжку, притиснувся до стіни й подумав зі страхом, що ж тепер може відбутися. Він стримав подих, але то була тільки Гретель, Безнадійний Випадок. Вона просунула голову в двері й здавалася здивованою, побачивши, що її брат та домашня служниця захопилися розмовою.

— Що тут відбувається? — запитала Гретель.

— Нічого, — сказав Бруно. — Чого тобі треба? Забирай-ся геть.

— Сам забирайся, — відповіла вона, хоч це була його кімната, а тоді обернулася, щоб подивитися на Марію, підозріло змузвивши очі. — Маріє, набери мені у ванну води.

— Чому ти не можеш сама набрати собі води? — сердито запитав Бруно.

— Тому що вона наша служниця, — сказала Гретель, дивлячись на нього. — Для цього вона тут і перебуває.

— Вона тут перебуває не для цього! — закричав Бруно, підхопившись на ноги й підходячи до сестри. — Вона не для того тут, аби щось робити для нас, а надто те, що ми спроможні зробити самі.

Гретель подивилася на нього таким поглядом, ніби він збожеволів, а потім глянула на Марію, яка швидко кивнула головою.

— Звичайно, міс Гретель, — сказала Марія. — Я лише складу одяг вашого брата й прийду до вас.

— Не затримуйся, — грубо кинула Гретель — на відміну від Бруно, вона ніколи не замислювалася про те, що Марія теж має власні почуття, — перш ніж зачинити за собою двері й піти до своєї кімнати.

Марія не провела її поглядом, але її щоки порожевіли.

— Я все-таки думаю, що він припустився жадливої помилки, — сказав Бруно, поміркувавши кілька хвилин, чи не попросити пробачення за поведінку сестри, але не був певен, годиться так робити, чи ні. У таких ситуаціях Бруно завжди почувався дуже ніяково, бо у своєму серці він знав, що немає причин бути нечемним до якихось людей, навіть якщо вони працюють на тебе. Зрештою, існувала така річ, як добрі манери.

— Навіть якщо ти так думаєш, ти не повинен казати це вголос, — швидко промовила Марія, підходячи до нього й дивлячись так, ніби хотіла повернути його до здорового глузду. — Пообіцяй мені не робити цього.

— Але чому? — запитав він, спохмурнівши. — Я сказав лише те, що я відчуваю. Мені це дозволено, хіба ні?

— Ні, — сказала вона. — Не дозволено.

— Мені не дозволено казати те, що я відчуваю? — недо-вірливо повторив він.

— Ні, — наполягала вона, її голос лунав тепер різко. — Ліпше мовчи про це, Бруно. Ти знаєш, скільки проблем можеш створити? Для нас усіх?

Бруно витріщився на неї. Було щось таке в її очах, така гостра тривога, якої він ніколи в них не бачив, і це стурбувало його.

— Ну знаєш, — промурмотів він, підводячись, бо йому несподівано захотілося відійти від неї, — я лише сказав, що мені тут не подобається, от і все. Я лише намагався поговорити з тобою, поки ти складала мій одяг. Я не обмірковував, як мені втекти звідси чи щось таке. Хоч не думаю, що якби я справді звідси втік, то хтось би осудив мене за це.

— Але ж ти до смерті налякав би своїх матір та батька, — сказала Марія. — Бруно, якщо ти маєш якийсь глузд у голові, ти залишишся спокійним, зосередишся на своїх шкільних уроках і робитимеш те, чого вимагає від тебе батько. Ми мусимо берегтися, поки все це закінчиться. Принаймні я так думаю. Що ми можемо робити ще, крім цього? Ми неспроможні вплинути на хід подій.

Несподівано й невідомо чому Бруно відчув гостру потребу заплакати. Він у край здивувався цьому бажанню й дуже швидко блимнув кілька разів, аби Марія не зрозуміла, як він відчувається. Коли він знову зустрівся з нею поглядом, то подумав, що, можливо, того дня в повітрі

було щось дивне, бо в її очах також збиралися сльози. Хай там як, а він тепер почувався дуже ніяково, тому обернувся до неї спиною й рушив до дверей.

- Куди ти йдеш? — запитала Марія.

— Надвір, — сердито відповів Бруно. — Якщо тобі є до цього діло.

Він ішов повільно, але потім прискорив швидкість. Наблизився до сходів і швидко побіг униз, несподівано відчувши, що якщо він швидко не покине дім, то може знепритомніти. І через кілька секунд він був уже надворі й почав бігати туди й назад по під'їзній дорозі, прагнучи робити щось активне, аби відчуті втому. Удалині він бачив ворота, вони відчинялися на дорогу, що вела до залізничної станції, звідти можна було дістатися додому, але думка про те, щоб побігти туди, утекти й залишитися самому без нікого поруч, була йому навіть неприємніша за думку про те, щоб залишитися тут.

Розділ сьомий

Як мати приписала собі чужі заслуги

Через кілька тижнів по тому, як Бруно прибув до Геть-Звідси зі своєю родиною без будь-якої надії знову зустрітися з Карлом, Даніелем або Мартіном, він вирішив знайти якийсь спосіб розважитися, щоб повільно не збожеволіти.

Бруно знав лише одного чоловіка, якого він вважав божевільним, і це був гер Роллер, чоловік приблизно такого віку, як батько, що жив за рогом вулиці біля їхнього колишнього будинку в Берліні. Його часто бачили, як він ходив туди-сюди по вулиці в будь-яку годину дня або ночі, люто сперечаючись із самим собою. Іноді під час цих суперечок терпець йому вривався, і він намагався вдарити ковінькою свою тіль на стіні. Вряди-годи він воював так запекло, що бив по цегляній стіні кулаками, й

вони кривавилися, а він падав тоді навколiшки й починав голосно плакати, б'ючи кулаками себе по голові. Іноді Бруно чув слова, які йому забороняли вживати, і коли чоловік так висловлювався, то Бруно не міг утриматися від сміху.

— Ти не повинен сміятися з бiдолашного гера Ролле-ра, — сказала якомсь мати, коли він розповів їй про свої останні спостереження. — Ти не можеш собі уявити, що він вистраждав у своєму житті.

— Він схиблений, — сказав Бруно, покрутивши пальцем біля скроні й свиснувши, аби показати, яким схибленим, на його думку, є той чоловік. — Одного дня він підійшов до вуличного кота й запросив його до себе на чай.

— А що сказав йому кіт? — запитала Гретель, яка готувала сандвіч у кутку кухні.

— Нічого, — відповів Бруно, — адже то був лише кіт.

— Я не жартую, — наполягала мати. — Франц був дуже милим юнаком — я його знала, ще коли була малою дівчинкою. Він був добрий, розумний і танцював не гірше, ніж Фред Астер. Але він зазнав жорстокого поранення під час Великої Війни, його поранило в голову, тому він і поводить тепер так, як поводить. Тут немає з чого сміятися. Ти не уявляєш, що тоді довелося пережити молодим людям. Як вони страждали.

Бруно тоді було тільки шість років, і він не дуже зрозумів сказаного матір'ю.

— Це було багато років тому, — пояснила вона, коли він запитав її. — Ти ще тоді й не народився. Франц наляжав до тих хлопців, які воювали за нас в окопах. Твій батько знав його дуже добре. Якщо не помиляюся, вони служили разом.

— А що сталося з батьком?

— Не має значення, — сказала мати. — Війна не той предмет, який приємно обговорювати. Боюся, що

незабаром ми присвячуватимемо їй надто багато часу.

Відтоді минуло три роки, вони переселилися в Геть-Звідси, і Бруно протягом цього часу рідко думав про гера Роллера, але тепер раптом сповнився переконання, що коли не зробить чогось відчутного, не застосує свого розуму, то, незабаром почне блукати вулицями, борюкаючись із собою й запрошуючи в гості вуличних котів.

Щоб розважитися, Бруно протягом цілого суботнього ранку, а потім усього дня вигадував, чим би йому ближчим часом зайнятися. На деякій відстані від будинку — з боку кімнати Гретель — невидимий з його власного вікна, стояв крислатий дуб із товстим стовбуром. Це було високе дерево з могутніми гілками, досить міцними, щоб витримати вагу малого хлопця. Воно було таке старе, що Бруно вирішив, буцім його посадили в середні віки, період, який він щойно почав вивчати і який здавався йому дуже цікавим, особливо коли йшлося про лицарів, що вирушали шукати пригод і під час своїх мандрівок завжди знаходили щось цікаве.

Бруно потрібні були тільки дві речі для його нової розваги: мотузка й колесо з шиною. Знайти мотузку було неважко, у підвалі будинку лежали цілі мотки, і в нього не забрало багато часу знайти гострий ніж і відрізати від мотка шмат мотузки такої довжини, яка, на його думку, була йому потрібна. Він відніс мотузку до дуба й залишив у траві для майбутнього використання. Тепер залилося знайти колесо з шиною.

Того ранку ані матері, ані батька не було вдома. Мати рано-вранці сіла на поїзд до ближнього міста, аби розвіятися, а батька востаннє бачили, коли він прямував до хатин та людей, яких було видно з віконця Бруно. Але, як завжди, біля будинку було чимало солдатських вантажівок і джипів, і хоч він знав, що поцупити шину неможливо, та завжди була можливість знайти десь запасну.

Коли він вийшов із дому, то побачив, що Гретель

розмовляє з лейтенантом Котлером, і без особливого ентузіазму вирішив, що він запитає в нього, де йому знайти колесо з шиною. Лейтенант Котлер був тим самим молодим офіцером, якого Бруно бачив першого дня свого перебування в Геть-Звідси, солдатом, який з'явився нагорі в їхньому домі й дивився на нього протягом хвилини, перш ніж кивнув йому головою й побіг далі своєю дорогою. Після того Бруно бачив його не раз — він прибігав у дім і вибігав із нього, так ніби був його власником, і заходити до батькового кабінету не було йому заборонено — але розмовляли вони між собою нечасто. Бруно не знав, чому так, але знав, що батько не любив лейтенанта Котлера. Довкола нього витала атмосфера, від якої Бруно ставало холодно й хотілося натягти джемпер. Проте він не мав у кого запитати, де знайти потрібну йому річ, і вирішив запитати в лейтенанта, якщо наважиться привітатися з ним.

Чи не щодня молодий лейтенант мав дуже ошатний вигляд, розгулюючи в однострої, який, здавалося, прасували просто на ньому. Його чорні чоботи завжди були начищені, а жовто-біляве волосся незмінно зачесане набік і чимось намащене так, що всі сліди від гребінця виднілися на ньому, схожі на щойно зоране поле. І він бризкав на себе стільки одеколону, що запах було чутно дуже здалеку. Бруно навчився ставати біля нього з навітряного боку, бо інакше боявся знепритомніти.

Того дня, проте, позаяк була субота і яскраво світило сонце, лейтенант не вдягся так досконало. Натомість він був у білій майці, натягнутій поверх штанів, а волосся спадало йому на лоба. Руки в нього були надивовижно засмаглі, і він міг похвалитися м'язами, Бруно хотів би мати такі й собі. Сьогодні він здавався настільки юним, що Бруно здивувався. Лейтенант скидався на одного з великих хлопців у школі, яких Бруно завжди намагався обминати. Лейтенант Котлер глибоко загруз у розмові з Гретель, і те, що він їй казав, мало бути неймовірно смішним,

бо вона голосно реготала й намотувала волосся на свої пальці, унизані персями.

— Привіт, — сказав Бруно, наблизившись до них, і Гретель подивилася на нього роздратовано.

— Чого тобі треба? — запитала вона.

— Мені не треба нічого, — огризнувся Бруно, спопеливши її поглядом. — Я підійшов тільки привітатися.

— Ви повинні пробачити моєму молодшому братові, Курте, — сказала Гретель, звертаючись до лейтенанта Котлера. — Йому лише дев'ять років, знаєте.

— Доброго ранку, малий чоловічку, — сказав Котлер, простягнувши руку, і цілком несподівано скуйовдив Бруно волосся, після чого хлопець хотів повалити його на землю й потоптатися по його голові. — І чому ти вирішив підвестися з ліжка в суботу так рано?

— Це вже не рано, — заперечив Бруно, — майже десяти година.

Лейтенант Котлер стенив плечима.

— Коли я мав стільки років, як тепер ти, мати не могла підняти мене з ліжка до обіду. Вона казала, що я ніколи не стану великим і дужим, якщо просплю все своє життя.

— Вона помилилася, чи не так, — по-дурному всміхнувшись, сказала Гретель.

Бруно подивився на неї з огидою. Вона говорила таким дурним голосом, ніби в її голові не було жодної думки. Бруно нічого не хотів би більше, як піти геть від них двох і не мати нічого спільного з темою їхньої розмови, але не мав вибору. Він хотів подбати насамперед про власні інтереси й попросити в лейтенанта Котлера малоймовірної допомоги.

— Я не міг би попросити Вас про одну послугу? — запитав Бруно.

— Попросити ти можеш, — сказав лейтенант Котлер, що знову насмішило Гретель, хоч у словах

лейтенанта нічого кумедного не було.

— Я подумав, чи не знайдеться тут непотрібної шини, — провадив Бруно. — Можливо, від одного з джипів. Або від вантажівки. Шини, яку ніхто не використовує.

— Єдина вільна шина, яку я тут бачив, належить сер-жантові Гофшнайдеру, й він носить її в себе на поясі, — сказав лейтенант Котлер, і його губи склалися в гримасу, схожу на усмішку.

Ці слова не мали ніякого сенсу для Бруно, але вони так насмішили Гретель, що вона майже затанцювала на місці.

— Він користується нею? — запитав Бруно.

— Сержант Гофшнайдер? — запитав лейтенант Котлер. — Боюся, що так. Він дуже цінує свою запасну шину.

— Облиште, Курте, — сказала Гретель, витираючи очі. — Він вас не розуміє. Йому лише дев'ять років.

— О, може, ти заткнешся? — закричав Бруно, роздратовано поглянувши на сестру. Він почувався досить погано, підійшовши сюди й просячи послуги в лейтенанта Котлера, але втручання сестри, що не переставала дражнити його, робило ситуацію набагато гіршою.

— Тобі, зрештою, тільки дванадцять років, — докинув він. — Тож перестань прикидатися старшою, ніж ти насправді є.

— Мені майже тринадцять років, Курте, — сердито вигукнула вона, припинивши сміятися й скорчивши невдоволену гримасу. — Тринадцять мені виповниться десь через кілька тижнів, і я стану тінейджером, як і ти, зрештою.

Лейтенант Котлер усміхнувся й кивнув головою, але не сказав нічого. Бруно витріщився на нього. Якби перед ним стояв якийсь інший дорослий чоловік, він закотив би

очі, натякаючи, що їм обом відомо: дівчата дурні, а сестри особливо. Але перед ним стояв не інший дорослий. Перед ним стояв лейтенант Котлер.

— Хай там як, — сказав Бруно, знехтувавши лютий погляд, який Гретель подарувала йому, — крім того сержанта, я можу знайти когось, хто володіє вільною шиною?

— Звичайно, — сказав лейтенант Котлер, який перестав усміхатися їй, здавалося, змудився від цієї історії. — Але навіщо тобі запасна шина?

— Я хочу зробити гойдалку, — сказав Бруно. — Почепити мотузку на гілля дерева, а внизу на мотузці закріпити шину.

— Зрозуміло, — сказав лейтенант Котлер, кивнувши головою, ніби такі речі для нього були тепер лише далекими спогадами, попри той факт, що він був, як зазначила Гретель, не більш як тінейджером. — Я зробив чимало гойдалок, коли був малим. Ми з друзями провели багато щасливих днів, гойдаючись на них.

Бруно здивувався, що може мати щось спільне з лейтенантом Котлером (а ще більше здивувався, коли довідався, що той колись мав друзів).

— Тож що Ви думаєте? — запитав він. — Знайдеться десь поблизу зайве автомобільне колесо?

Лейтенант Котлер дивився на нього й, схоже, обмірковував його прохання, ніби не знав, чи дати пряму відповідь, чи посміятися, як він зазвичай робив. Але тут він побачив Павела — старого чоловіка, який наприкінці дня приходив допомагати чистити картоплю для приготування обіду, перш ніж одягав свою білу курточку й прислужувався за столом. Павел ішов до будинку, і це, здавалося, змінило намір лейтенанта.

— Гей ти! — крикнув він, а тоді додав слово, якого Бруно не зрозумів. — Ходи-но сюди!

Він знову сказав те слово, і грубий звук примусив Бру-

но відвести погляд і відчути сором за участь у цій розмові.

Павел підійшов до них, і Котлер заговорив до нього зухвалим тоном, попри те, що годився в онуки цьому чоловікові.

— Відведи цього чоловічка до складу за головним будинком. Там збоку лежать кілька старих шин. Він вибере одну з них, і ти віднесеш її туди, куди він тобі покаже? Зрозумів?

Павел, який тримав свого кашкета в руках перед собою, кивнув головою, опустивши голову ще нижче, ніж вона була.

— Слухаюся, пане, — сказав він тихим голосом, таким тихим, що, може, нічого він і не сказав.

— А потім, коли ти повернешся на кухню, переконайся в тому, що ти добре помив руки, перш ніж торкатися до їжі, вони завжди в тебе брудні, — лейтенант Котлер повторив слово, яке він уже двічі застосував і злегка сплюнував. Бруно подивився на Гретель, яка раніше з побожним захватом дивилася, як сонячні промені відбивалися від волосся лейтенанта Котлера, але тепер, як і брат, ніяково відвернулася. Ніхто з них раніше не говорив із Павелом, але він був дуже добрим офіціантом, а вони, за висловом їхнього батька, не ростуть на деревах.

— Тепер іди, — сказав лейтенант Котлер, а Павел обернувся й подався до складу разом із Бруно, який ішов за ним і вряди-годи обертася, дивився на свою сестру та молодого офіцера й відчував велику спокусу повернутися й відтягти Гретель від молодика, попри те, що вона була дратівлива, самовпевнена й протягом більшості часу підла у ставленні до нього. Такою, зрештою, була її робота, адже вона йому сестра. Але він категорично не хотів залишати її на самоті з таким чоловіком, як лейтенант Котлер. Щодо нього, Бруно не мав ані найменшого сумніву: огидний суб'єкт.

Нещасливий випадок стався через дві години після того, коли Бруно знайшов підходящу шину з колесом і Павел приніс її до великого дуба на той бік будинку, куди виходила кімната Гретель, і після того, коли Бруно кілька разів заліз на стовбур, щоб надійно прив'язати мотузку до гілок, і міцно закріпив на мотузці колесо з шиною. Почалася операція надзвичайно успішно. Він уже один раз був виготовив таку гойдалку, але тоді йому допомагали Карл, Даніель і Мартін. Тепер він усе робив сам, і це дуже ускладнювало працю. А проте він таки примудрився зробити її й через кілька годин щасливо розташувався в самому центрі колеса з шиною й гойдався туди-сюди, ніби не мав інших турбот у світі, і зовсім не зважав на те, що це була одна з найменш зручних гойдалок, на яких він будь-коли гойдався у своєму житті.

Він ліг у центр колеса з шиною й відштовхувався ногами від ґрунту. Щоразу, коли він штовхав шину ногами, вона злітала в повітря й мало не вдарялася об стовбур дерева, але пролітала від нього достатньо близько, щоб Бруно міг відштовхнутися ногами й розгойдатися ще швидше й вище з наступним помахом. Так було доти, доки його пальці, якими він тримався за шину, ледве не зісковзнули, коли він відштовхнувся ногами від дерева, і не встиг він цього усвідомити, як його тіло обкрутилося й полетіло вниз, а його нога досі чіплялася за обід, тому він упав обличчям на землю з лунким стуком.

На мить усе почорніло йому в очах, але відразу ж повернулося у фокус. Бруно сів на землі саме в ту мить, коли колесо з шиною повернулося й ударило його по голові, а він зойкнув і відсунувся. Коли підвівся на ноги, то відчув що рука й нога дуже боліли, бо він упав на них, але боліли не так сильно, як боліли б, якби були зламані. Він оглянув руку — вона була вкрита подряпинами, а коли подивився на лікоть, то побачив там досить глибокий поріз. Проте нога боліла йому дужче, і коли він подивився вниз на своє

колiно, туди, де закінчувалися шорти, то побачив широку рану, що, здавалося, чекала, коли він на неї подивиться, бо щойно Бруно зосередив на рані свою увагу, з неї почалася доволі сильна кровотеча.

— Ой лихо, — сказав Бруно вголос, дивлячись на рану й міркуючи, що робити далі.

Проте йому не довелося надто довго думати про це, бо гойдалка, яку він спорудив, була на тому самому боці будинку, де й кухня, і Павел, той самий офіціант, що допоміг йому знайти колесо з шиною, саме чистив там картоплю, стоячи біля вікна, і помітив, як стався нещасливий випадок.

Коли Бруно знову підняв голову, то побачив, як Павел швид- ко біжить до нього, і лише коли офіціант опинився поруч, Бруно відчув себе спокійніше й дозволив дурману, який ви- тав над ним, опанувати собою цілком. Він упав, але цього разу не долетів до землі, бо Павел підхопив його на руки.

— Я не знаю, що сталося, — сказав Бруно. — Моя гойдал- ка здавалася мені безпечною.

— Ти залетів надто високо, — сказав Павел спокійним голосом, який відразу нав'яз Бруно відчуття безпеки. — Я бачив, як ти розгойдався. Я подумав, що в будь-яку мить із тобою може статися лихо.

— І воно сталося, — сказав Бруно.

— Авжеж, сталося.

Павел переніс його через моріжок у напрямку дому, заніс до кухні й посадив на один із дерев'яних стільців.

— А де мама? — запитав Бруно, шукаючи поглядом ту особу, яку він насамперед шукав тоді, коли з ним відбува- лося якесь нещастя.

— Боюся, твоя мати ще не повернулася, — сказав Павел, опутився навколiшки й оглянув його колiно. — Я зали- шився один у домі.

— Що ж тоді зі мною станеться? — запитав Бруно, тро- хи запанiкувавши й мало не плачучи. — Я можу

стекти кров'ю до смерті.

Павел тихо засміявся й похитав головою.

— Ти не стечеш кров'ю до смерті, — сказав він, підтягши стілець і поклавши на нього ногу Бруно. — Не рухайся деякий час. Я принесу аптечку.

Бруно дивився, як Павел ходив по кухні, витягав зелену аптечку з шухляди й наповнював невеличку миску водою, перевіряючи пальцем, чи не надто вона холодна.

— Мене заберуть у лікарню? — спитав Бруно.

— Ні, ні, — сказав Павел і знову опустився навколішки, занурив у миску з водою клапоть сухої тканини й обережно доторкнувся нею до коліна Бруно, що примусило хлопця здригнутися від болю, якого, власне, не було. — Це лише невеличкий поріз. Навіть не треба накладати швів. Бруно спохмурнів і нервово вкусив себе за губу, коли Павел очистив рану від крові, а потім притулив до коліна інший клапоть тканини й міцно тримав його там кілька хвилин. Коли він обережно підняв тканину й побачив, що кровотеча зупинилася, одразу ж дістав з аптечки пляшечку з зеленою рідиною, поклав її на рану. Та рідина була досить кусючою й примусила Бруно кілька разів швидко вигукнути: «Ой!».

— Це не так і погано, — сказав Павел лагідним голосом. — Не загострюй біль, вважаючи його сильнішим, ніж він насправді є.

Якимсь чином слова Павела вплинули на Бруно, і він придушив у собі бажання ще раз скрикнути: «Ой!», — а Павел закінчив вимочувати рану зеленкою, узяв з аптечки бинт і зробив перев'язку.

— Ну от, — сказав він, — тепер тобі легше, правда ж?

Бруно кивнув головою й відчув невеличкий сором, бо він поведився не так хоробро, як йому хотілося б.

— Дякую Вам, — сказав він.

— На здоров'я, — відповів Павел. — Тепер ти мусиш посидіти тут кілька хвилин, перш ніж зможеш

знову ходи- ти, гаразд? Нехай рана розслабиться. І сьогодні більше не підходь до тієї гойдалки.

Бруно кивнув головою і далі тримав ногу витягнутою на стільці, а тим часом Павел підійшов до зливальниці й ретельно помив руки, навіть поскрібіши під нігтями дрю- тяною щіткою, а потім насухо витер їх і повернувся до картоплі.

— Ви розповісте матері, що сталося? — запитав Бруно, який протягом кількох останніх хвилин міркував про те, дивитимуться на нього як на героя, що пережив тяжкий інцидент, чи як на дурня, що пішов до складу й наготував собі смертельну пастку.

— Я думаю, вона й сама все побачить, — сказав Павел, який тепер узяв дві морквини, сів за стіл навпроти Бруно й обчищав їх на стару газету.

— Я думаю, що так, — сказав Бруно. — Можливо, вона захоче повести мене до лікаря.

— Не думаю, — спокійно відповів Павел.

— Про це ніколи не знаєш, — сказав Бруно, який не хотів, аби про його інцидент швидко забули. Це, зреш- тою, була найцікавіша пригода, яка сталася з ним від- тоді, як він сюди прибув. — Це може бути гірше, аніж здається.

— Навряд, — сказав Павел, який не дуже уважно слу- хав, зосередившись на моркві.

— Звідки Ви знаєте? — швидко запитав Бруно, драту- ючись тепер, попри те, що саме цей чоловік підняв його із землі, приніс сюди й підлікував. — Ви не лікар.

Павел на мить перестав чистити моркву й подивився через стіл на Бруно. Його голова була похилена, але очі ди- вилися вгору, ніби він міркував, що відповісти на ці слова. Він зітхнув і досить довго думав, перш ніж сказати:

— Я лікар.

Бруно витріщився на нього з подивом. Слова Павела не мали для нього ніякого глузду.

— Але ж Ви офіціант, — повільно сказав він. — І

Ви готуєте овочі для обіду. Як Ви можете бути також і лікарем?

— Юначе, — сказав Павел (і Бруно оцінив, що він мав чемність назвати його «юнаком», а не «маленьким чоло- вічком», як назвав його лейтенант Котлер). — Не сумнівай- теся, що я лікар. Якщо чоловік дивиться вночі на небо, то це не робить його астрономом, ти ж знаєш.

Бруно не зрозумів, щб мав на увазі Павел, але його сло- ва вперше примусили подивитися на нього уважніше. То був малий чоловічок, дуже худий, із довгими пальцями й кутастими рисами. Він був старший за батька, але молодший за дідуся, а це все ж таки означало, що він зов- сім старий, і хоч Бруно ніколи не бачив його, перш ніж вони переселилися до Геть-Звідси, щось на обличчі Павела переконало його в тому, що в минулому той носив бороду.

Але більш нічого він у ньому не побачив.

— Але я не розумію, — сказав Бруно, намагаючись доко- патися до глибини. — Якщо Ви лікар, тоді чому Ви прислу- говуєте за столами? Чому Ви не працюєте десь у лікарні?

Павел довго вагався, перш ніж відповісти, і, поки він вагався, Бруно нічого не казав. Він не знав — чому, але від- чував, що з його боку було чемно зачекати, поки Павел буде готовий заговорити.

— Перш ніж я прибув сюди, я практикував як лікар, — сказав він нарешті.

— Практикували? — запитав Бруно, який не знав цього слова. — То Ви не працювали добре?

Павел усміхнувся.

— Я працював дуже добре, — сказав він. — Я завжди хотів бути лікарем, розумієш? Ще відколи я був малим хлопцем, не старшим, ніж ти тепер.

— Я хочу бути дослідником, — швидко сказав Бруно.

— Бажаю тобі успіху, — сказав Павел.

— Дякую.

— Ти вже що-небудь відкрив?

— У нашому будинку в Берліні можна було багато чого відкрити, — пригадав Бруно. — Але то був дуже великий будинок, більший, ніж Ви можете собі уявити, тож там було багато місць, які можна було відкрити. Тут усе не так.

— Тут справді все не так, — погодився Павел.

— Коли Ви прибули до Геть-Звідси? — запитав Бруно. Павел поклав морквину та ніж на кілька хвилин і подумав над запитанням Бруно.

— Я думаю, я завжди тут був, — сказав він нарешті спокійним голосом.

— Ви тут виростили?

— Ні, — сказав Павел, похитавши головою, — ні, я виріс не тут.

— Але ж Ви сказали...

Перш ніж він устиг відповісти, десь близько почувся голос матері. Щойно почувши його, Павел швидко підхопився зі свого місця й повернувся до зливальниці з морквою, до ножа й газети з лущинням, обернувшись спиною до Бруно, низько опустивши голову й більше не розмовляючи.

— Що в лиха з тобою сталося? — запитала мати, вийшовши на кухню й одразу нахилившись, щоб роздивитися пластр, який накривав поріз Бруно.

— Я зробив гойдалку, а потім з неї впав, — пояснив Бруно. — А потім гойдалка вдарила мене по голові, і я мало не втратив тями, але Павел вийшов, приніс мене на кухню, прочистив рану й забинтував її. Вона дуже пекла, але я не плакав. Хіба я заплакав бодай один раз, Павеле?

Павел ледь обернувся до них, але голови не підняв.

— Рану почищено, — спокійно сказав він. — Нема про що турбуватися.

— Іди до своєї кімнати, Бруно, — сказала мати, якій, схоже, було незручно тепер.

— Але ж я...

— Не сперечайся зі мною — іди до своєї кімнати! — на- казала вона, і Бруно підвівся зі стільця, перекинувши вагу свого тіла на ногу, яку він вирішив називати своєю пошкод- женою ногою і яка трохи боліла.

Він обернувся й покинув кімнату, але почув, як мати подякувала Павелу, коли він ішов до сходів, і це принесло велику радість Бруно, бо для кожного було тепер очевидно, що якби Павел не підібрав його, то він стік би кров'ю до смерті.

Він почув останню фразу, перш ніж почав підійматися сходами, яку мати сказала офіціантові, що претендував бути лікарем.

— Якщо комендант запитає, ми скажемо, що рану Бру- но прочистила я.

Бруно здалося дуже егоїстичним із боку матері, що вона похваляється тим, чого не робила.

Розділ восьмий

Чому бабуся розгнівалася

Двома людьми, яких Бруно в Геть-Звідси бракувало найбільше, були його дідусь і бабуся. Вони жили разом у невеличкій квартирі біля прилавка для фруктів та родини, й на той час, коли Бруно переселився до будинку Геть-Звідси, дідусеві виповнилося майже шістдесят три роки, й тому Бруно вважав його найстаршим чоловіком у світі. Одного дня Бруно підрахував, що якби він знову й знову прожив своє життя вісім разів, то був би ще на рік молодшим за дідуся.

Дідусь протягом усього свого життя тримав ресторан у центрі міста. Шеф-кухарем там працював батько Мар- тіна, друга Бруно. Хоч дідусь більше не готував страв і не прислуговував за столами в ресторані, він проводив біль- шість своїх днів саме там, сидячи пополудні в барі й роз-

мовляючи з відвідувачами, вечеряючи й залишаючись до закриття, сміючись зі своїми друзями.

Бабуся Бруно ніколи не здавалася старою — супроти бабусь його друзів. Коли Бруно довідався, скільки точно років їй було — шістдесят два, — він був украй здивований. Вона познайомилася з дідусем молодою жінкою після одного зі своїх концертів, і дідусеві якось пощастило вмовити її одружитися з ним, попри всі його вади. У неї було довге руде волосся, напрочуд схоже на волосся її невістки, й зелені очі; бабуся запевняла, що має таку зовнішність, бо десь

у її родині була ірландська кров. Бруно завжди знав, коли сімейна вечірка була в повному розпалі — бабуся тоді не відходила від фортепіано, поки хтось із присутніх не сідав за нього й не просив її заспівати.

— Навіщо це Вам? — вигукувала вона, притуляючи руку до грудей, ніби сама думка про спів відбирала в неї подих. — Ви хочете почути якусь пісню? Навряд чи я зможу Вам догодити. Боюся, молодий чоловіче, мої співочі дні залишилися далеко позаду.

— Заспівайте! Заспівайте! — хором кричала вся вечірка, і після належної паузи — іноді не менш як десять або двадцять секунд — вона нарешті поступалася, оберталася до молодика за фортепіано й казала швидким і веселим голосом:

— «La vie en rose», мі бемоль мінор. І спробуйте не помилятися на переходах.

Бабусин спів завжди був головною окрасою вечірок, що відбувалися в домі Бруно, і з якоїсь причини він завжди збігався з тією хвилиною, коли мати виходила на кухню з однією зі своїх подруг. Батько завжди залишався послушати, залишався й Бруно, бо він нічого не любив більше, аніж чути, коли бабуся видобувала з себе свій повний голос і втішалася оплесками гостей у кінці свого виступу. До того ж, слухаючи «La vie en rose», він весь

холонув, а воло- синки на його потилиці ставали сторч.

Бабусі хотілося вірити в те, що Бруно або Гретель продовжать її традицію і гратимуть на сцені, тому на кожне Різдво та на кожен день народження вона створювала для них трьох невеличку п'єсу, яку вони розігрували перед матір'ю, батьком та дідусем. Вона писала п'єси сама, і Бруно здавалося, що найкращі рядки вона приберігала для себе, хоч це не дуже його обурювало. У п'єсі також завжди була пісня. «Це та пісня, яку вам хочеться послухати?» — запитувала вона спершу, і це давало нагоду Бруно показати якийсь фокус, а Гретель — потанцювати. П'єса завжди закінчувалася тим, що Бруно читав довгого вірша одного з

Великих Поетів, слова він розумів погано, але вони здавалися йому все кращими з кожним новим прочитанням.

Але це не було найкращою частиною тих вистав. Найкращою частиною були костюми, що їх бабуся шила для Бруно й Гретель. Незалежно від його ролі, незалежно від того, скільки рядків він мав декламувати порівняно з сестрою та бабусею, Бруно завжди був одягнений, як принц або як арабський шейх, а одного разу навіть як римський гладіатор. Були корони, а навіть якщо корон не було, то були списи. А коли не було й списів, то були нагаї або тюрбани. Ніхто ніколи не знав, із чим бабуся прийде наступного разу, але за тиждень до Різдва вона запрошувала Бруно й Гретель до свого дому на репетиції.

Звичайно, остання п'єса, яку вони ставили, закінчилася катастрофою, і Бруно досі згадував її зі смутком, хоч і не дуже розумів, що спричинило ту суперечку.

Десять за тиждень до того в домі запанувало велике збудження — тепер Марія, кухарка й Ларс, а також усі ті солдати, що безперервно заходили в дім та виходили з нього, тоб- то користувалися ним — як міг бачити Бруно, — ніби він належав їм, а не йому, мали відтепер називати батька ко- мендантом. Збудження в домі тривало тижнями. Спочатку до них прийшли обідати Фурор і

вродлива білява жінка, і це поставило дім із ніг на голову, а потім надійшов наказ називати батька «комендантом». Мати сказала Бруно, щоб він привітав батька, й він його привітав, хоч якщо він хотів

бути перед собою чесним (а він завжди намагався бути таким), то він не дуже розумів, із чим його вітає.

На Різдво батько вдягнув свій новісінький однострій, накрохмалений і випрасуваний — відтоді він став носити його щодня, й уся родина заплескала в долоні, коли він уперше в ньому з'явився. Це справді було щось надзвичайне. Порівняно з іншими військовими, які постійно приходили в дім, батько помітно вирізнявся, а тепер, коли він так одягнувся, вони шанували його ще більше. Мати підійшла до нього, поцілувала в щоку й провела рукою по однострою, сказавши, що, на її думку, тканина чудова. Бруно був особливо вражений нагородами на мундирі, йому навіть дозволили поносити кашкета деякий час, за умови, що він надіватиме його чистими рукави.

Дідусь дуже пишався сином, коли побачив його в новому однострої, і тільки бабуся, здавалося, зовсім не була вражена ним. Після того як вони пообідали, а вона, Гретель і Бруно зіграли свою чергову виставу, бабуся сумно сіла в одне з крісел і подивилася на батька, хитаючи головою, ніби він був великим розчаруванням для неї.

— Думаю, мабуть, я хибно тебе виховувала, Ральфе, — сказала вона. — Чи не всі ті вистави, що їх я робила для тебе малого, привели тебе до цього? Заохотили тебе вдягатися, як лялька на мотузочку.

— Облиш, мамо, — терпляче відказав батько. — Ти ж знаєш, тепер не той час, щоб таке говорити.

- Ти стовбичиш у своєму мундирі, — провадила вона, — ніби він перетворює тебе на щось надзвичайне. Навіть не думаючи, що насправді він означає. Для кого він призначений?

— Наталі, ми ж уже це обговорювали, — сказав

дідусь, хоч кожен знав, що коли бабуся хотіла щось сказати, то вона завжди знаходила спосіб, хоч це могло не сподобатися іншим.

— Ти це обговорював, Маттіасе, — сказала бабуся.
— Я була лише голою стіною, до якої ти адресував свої слова. Як завжди.

— Це вечірка, мамо, — сказав батько, зітхнувши.
— І це Різдво. Не псуймо собі настрій.

— Я пам'ятаю, коли почалася Велика Війна, — сказав дідусь із гордістю, дивлячись у вогонь і хитаючи головою. — Пам'ятаю, як ти прийшов сказати нам, що записався добровольцем, і я був переконаний, що тобі доведеться кепсько.

— Йому довелося кепсько, Маттіасе, — заявила бабуся. — Подивись на нього, і ти в цьому переконаєшся.

— А тепер подивись на себе, — провадив дідусь, не звертаючи на неї уваги. — Я дуже гордий, що ти піднявся до такого відповідального чину. Допмагаєш своїй країні повернути собі повагу, після того, як її так тяжко принизили. Наших ворогів треба покарати...

— О, ти чуєш, що ти базикаєш? — вигукнула бабуся. — Хто з вас найдурніший, хотілося б мені знати.

— Але ж, Наталі, — сказала моя мати, намагаючись трохи пом'якшити ситуацію, — невже тобі не здається, що Ральф дуже гарний у цьому однострої?

— Гарний? — запитала бабуся, нахилиючись уперед і дивлячись на свою невістку таким поглядом, ніби та втратила розум. — Гарний, ти сказала? Дурна ти дівка! Гадаєш, це найважливіше у світі? Здаватися гарним?

— А я здаюся гарним у своєму цирковому костюмі?
— запитав Бруно, бо саме так він був одягнений того вечора — червоний із чорним одяг інспектора манежу, — він дуже пишався ним. Проте заговоривши, він пожалкував про це, бо всі дорослі подивилися на нього та на Гретель, ніби щойно згадавши, що вони перебувають

тут.

— Діти, нагору, — швидко сказала мати. — Ідїть до сво-їх кімнат.

— Але ми не хочемо, — запротестувала Гретель. — Хіба ми не можемо погратися тут, унизу?

— Ні, діти, — наполягала мати, — ідїть нагору й зачи-ніть за собою двері.

— Це єдине, у чому ви, солдати, зацікавлені, — сказала бабуся, не звертаючи найменшої уваги на дітей. — Здава-тися гарними у своїх нових одностроях. Гарно вдягатися й творити жакливі речі, які ви творите. Це примушує мене відчувати сором. Але я звинувачую себе, Ральфе, а не тебе.

— Діти, швидко нагору, — сказала мати, плеснувши в долоні, і тепер вони не мали іншого вибору, як підвес-тися й підкоритися їй.

Але вони не пішли прямо до своїх кімнат, а зачинили за собою двері й посідали нагорі на сходах, намагаючись почути, що говорили дорослі внизу. Проте голоси матері та батька були приглушені й почути їх було нелегко. Голосу дідуся взагалі не було чути, а голос бабусі був навидивови-жу розмазаний. Зрештою, через кілька хвилин гримнули, відчиняючись, двері, й Гретель та Бруно побігли нагору сходами, тоді як бабуся схопила своє пальто на вішалці у вестибюлі.

— Яка ганьба! — скрикнула вона, перш ніж вийшла з до-му. — Щоб мій син був...

— Патріотом! — вигукнув батько, якого, схоже, ніколи не навчали, що уривати свою матір не можна.

— Справді патріотом! — вигукнула вона. — Кого ти за-прошуєш на обід у цей дїм! Мене нудить, коли я дивлюся на них. А коли я бачу тебе в цьому мундирі, то мені хо-четься виколоти собі очі! — додала вона, перш ніж вибігти з дому й грюкнути за собою дверима.

Після цього Бруно не часто бачився з бабусею й навіть

не мав змоги попроситися з нею, перш ніж переселився до Геть-Звідси, але йому дуже її бракувало, й він вирішив написати їй листа.

Того дня він сів за стіл із ручкою та аркушем паперу й написав, яким нещасним відчувається тут і як йому хочеться повернутися додому в Берлін. Він розповів про свій новий дім, про садочок і лаву з табличкою над нею, про високу загорожу й телеграфні стовпи, про мотки колючого дроту й тверду землю по той бік загорожі, про хатини та маленькі будівлі, про стовпи диму та солдатів, але найбільше він розповів їй про людей, що тут живуть, і про їхні смугасті піжами та тканинні шапочки, а потім написав, як йому нудно без неї, й підписав свого листа «твій люблячий онук Бруно».

Розділ дев'ятий

Бруно пригадує, як він тішився дослідженнями

Нічого не змінювалося протягом певного часу в Геть-Звідси.

Бруно досі доводилося терпіти дурнуваті витівки Гретель, яка дошкуляла йому завжди, коли була не в дусі, а це траплялося часто, бо вона була Безнадійним Випадком.

І він досі хотів би повернутися додому в Берлін, хоча спогади про це місце почали тьмяніти, й минуло вже кілька тижнів, відтоді як він подумав, що треба б написати ще одного листа дідусеві або бабусі, але так і не зібрався сісти за стіл і справді його написати.

Солдати приходили щодня, влаштовуючи наради в кабінеті батька, який досі залишався неприступним для Бруно. Лейтенант Котлер досі розгулював у своїх блискучих чорних чоботях, начебто у світі не було нікого важливішого за нього, і коли він не перебував із батьком, то стояв на під'їзній дорозі, розмовляючи з Гретель, що істерично сміялася й намотувала на пальці волосся, або про щось

ше- потівся в кімнатах із матір'ю.

Слуги приходили й прали одяг та підмітали, готували їжу, чистили речі, забирали їх геть і не розтуляли рота, коли до них не зверталися. Марія більшість часу наводила в кімнатах лад і стежила за тим, щоб кожна одяжна, яку Бруно поки що не носив, була акуратно складена в гардеробі. І Павел приходив у дім щодня, чистив картоплю та моркву, а потім одягав білий піджак і прислуговував за обіднім столом. (Уряди-годи Бруно бачив, як він кидав погляд на його коліно, де виднівся тонкий шрам — наслідок нещасливого випадку з гойдалкою, але один з одним вони не розмовляли).

Але потім відбулися деякі зміни. Батько вирішив, що настав час дітям повернутися до своїх занять, і хоч Бруно здавалося безглуздим відкривати школу лише для двох учнів, і мати, й батько погодилися, що вчитель має приходити в дім щодня й заповнювати їхні ранки та полудні уроками. Через кілька днів чоловік на ім'я гер Ліст підкотив до будинку на своєму драндулеті й настав час для школи. Гер Ліст був загадкою для Бруно. Хоч він ставився до нього досить по-дружньому й ніколи не підіймав на нього руку, як колишній учитель у Берліні, щось у виразі очей наставника давало відчуття, що в ньому клекотить гнів, який чекає лише свого часу, щоб вилитися назовні.

Гер Ліст особливо любив історію й географію, тоді як Бруно віддавав перевагу читанню й мистецтву.

— Ці предмети тобі непотрібні, — наполягав учитель. — Здорове розуміння суспільних наук набагато важливіше в наші дні у твоєму віці.

— Бабуся завжди ставила з нами вистави в Берліні, — зазначив Бруно.

— Твоя бабуся не була твоєю вчителькою, хіба не так? — запитав гер Ліст. — Вона була твоєю бабусею. А я твій учи- тель, тому ти вивчатимеш ті предмети, які я

вважаю важливими, а не ті, які подобаються тобі.

— Але хіба книжки не важливі? — запитав Бруно.

— Книжки, в яких ідеться про значущі події у світі, звичайно, важливі, — сказав гер Ліст. — Але не ті, у яких розповідаються різні історії. І не ті, що розповідають про події, які ніколи не відбувалися. Скільки ти знаєш про свою реальну історію, молодий чоловіче?

(Бруно подобалося, що гер Ліст називав його «молодим чоловіком», як Павел, а не так, як лейтенант Котлер.)

— Я знаю, що я народився п'ятнадцятого квітня о дев'ятнадцятій годині тридцять чотири хвилини, — сказав Бруно.

— Ідеться не про твою історію, — урвав його гер Ліст. — Не про твою персональну історію. А про те, хто ти такий, звідки ти з'явився. Про спадщину твоєї родини. Про рідну землю, про Батьківщину.

Бруно спохмурнів і замислився над словами вчителя. Він не був цілком переконаний, що батько мав якусь землю, бо хоч їхній будинок у Берліні був великий і зручний, але сад навколо нього — дуже невеличкий. Бруно був уже досить дорослий, аби знати, що Геть-Звідси їм не належить, попри всю велику територію, що його оточує.

— Про цю історію я знаю не дуже багато, — зізнався Бруно нарешті. — Хоч я трохи знаю про середні віки, — докинув він. — Я люблю розповіді про лицарів, шукачів пригоди і дослідників.

Гер Ліст свиснув крізь зуби й сердито похитав головою.

— Саме тому я й тут — аби змінити твої знання, — сказав він зловісним голосом. — Щоб визволити твої думки з пригодницьких книжок і навчити тебе краще розуміти, звідки ти походиш. Розповісти про великі кривди, яких тобі було завдано.

Хлопець кивнув головою й був цілком задоволений словами вчителя, бо припустив, що той нарешті пояснить, чому Бруно примусили покинути їхній зручний дім і пере-

селитися в це жахливе місце, бо це була найбільша кривда, якої він зазнав за своє коротке життя.

Сидячи сам-один у своїй кімнаті за кілька днів по тому, Бруно почав думати про речі, які він робив у своєму колишньому домі і яких не міг робити після того як переселився в Геть-Звідси. Більшість цих неможливостей пояснювалася тим, що він не мав тут друзів, із якими міг би погратися, й не було підстав сподіватися, що Гретель коли-небудь захоче гратися з ним. Але все ж залишалася одна справа, яку він міг робити самостійно і якою займався весь час, коли жив у Берліні. Це були дослідження.

«Коли я був малим, — сказав Бруно, звертаючись сам до себе, — я дуже втішався дослідженнями. Але це було в Берліні, де я знав кожен куточок і міг знайти все, що хотів, із зав'язаними очима. Але я ніколи нічого не досліджував тут. Чи не час почати?»

І, аби не передумати, Бруно стрибнув зі свого ліжка й почав нишпорити в гардеробі, шукаючи там пальто та старі черевики — одяг, який, на його думку, має носити справжній дослідник, — і наготувався покинути дім.

Робити дослідження всередині дому було безглуздом. Зрештою, цей дім дуже відрізнявся від того, в якому вони жили у Берліні і який, наскільки Бруно міг пригадати, мав сотні закапелків, і кутків, і дивних маленьких кімнат, не кажучи вже про п'ять поверхів, якщо брати до уваги підвал та маленьку кімнатку нагорі з віконцем, перед яким він, аби виглянути назовні, мусив ставати навшпиньки. Ні, цей будинок не годився для досліджень. Якщо він хотів щось розвідати, то мусив вийти надвір.

Ось уже кілька місяців Бруно виглядав із віконця у своїй спальні — на сад та лаву з написом, на високу загорожу й дерев'яні телеграфні стовпи й усе те, про що він написав бабусі у своєму недавньому листі. І хоч як часто він дивився на людей, людей надто дивного

вигляду в їхніх смугастих піжамах, йому досі жодного разу не спало на думку замислитися, що все це означає.

Здавалося, ніби це зовсім інше місто, населене людьми, які жили й працювали разом поблизу будинку, де Бруно мешкав. Чи справді вони були зовсім іншими? Усі люди в тому таборі носили однаковий одяг — смугасті піжами, а на голові мали також однакові тюрбетейки зі смугастої тканини. А всі люди, які часто приходили в його дім (за винятком матері, Гретель та його самого) носили однострої різної якості та з різною кількістю нагород, кашкети й каски, а також мали червоно-чорні пов'язки на руках, пістолети в кобурах на поясі, а ще були жажливо серйозні, ніби справа, яку вони виконували, надзвичайно важлива, і ніхто не міг думати інакше.

У чому справді між ними різниця, запитував себе Бруно. І хто вирішував, які люди мають носити смугасті піжами, а які — вдягати однострої?

Звісно, іноді обидві групи змішувалися. Він часто бачив людей зі свого боку огорожі з колючого дроту на її протилежному боці, і коли він на них дивився, то було очевидно, що вони там виконують свої обов'язки.

Люди в піжамах виструнчувалися, коли до них наближались солдати, а іноді падали на землю й іноді не могли навіть підвестися, і їх клали на носі й кудись несли.

Дивно, що я досі не цікавився цими людьми, подумав Бруно. І також дивно, що хоч солдати й часто туди

заходять — Бруно не раз бачив там навіть батька, — та жодного з чоловіків у смугастих піжамах ніколи не запрошували в дім.

Іноді — не часто, але іноді — кілька солдатів залишалися в них обідати, і в таких випадках на стіл ставили багато шипучих напоїв, а коли Гретель і Бруно ковтали свої останні шматки їжі, дітей виряджали до їхніх кімнат, і тоді внизу починався гучний гамір, лунав якийсь жажливий спів. Батько й мати вочевидь утішались

товариством сол- датів — Бруно був у цьому переконаний. Але вони ніколи не запрошували на обід жодного чоловіка у смугастій пі- жамі.

Покинувши дім, Бруно обійшов навколо нього й подивився вгору на віконце у своїй спальні. Знизу не здавалося, що воно дуже високо. З нього, либонь, можна було стрибнути й не завдати собі великої шкоди, подумав він, хоч і не міг уявити обставини, за яких наважився б на такий ідіотський учинок. Можливо, тільки якби дім охопила пожежа і він потрапив би в пастку у своїй кімнаті, але навіть у такому випадку стрибати вниз було б ризиковано.

Він подивився праворуч, так далеко, як тільки зміг — висока загорожа здавалася нескінченною в сонячному світлі, й він був радий, бо це означало одне: він не знав, що там буде далі, й міг піти з'ясувати це, тобто здійснити своє дослідження.

(Була лише одна цікава річ, якої гер Ліст навчив його на своїх уроках історії: він розповів йому про таких людей, як Крістофер Колумб і Америго Веспуччі; то були люди з настільки цікавими й повними пригод життями, що Бруно тільки дужче утвердився в думці — він буде схо- жий на них, коли виросте).

Але, перш ніж податися в тому напрямку, він мав дослідити ще одну річ — лавку в саду. Протягом усіх цих місяців він дивився на неї, дивився здалеку на табличку, він називав її «лавка з табличкою», але досі не мав уявлення, що там написано. Поглянувши ліворуч і праворуч, аби переконатися, що ніхто до нього не наближається, він підбіг до лави й примружився, аби прочитати слова. Це була маленька бронзова табличка, й Бруно не мав проблем із прочитанням слів.

«Установлена на честь відкриття табору... — він зава- гався, — “Геть-Звідси”, — дочитав до кінця, спіткнувшись, як зазвичай, на назві. — Дев'ятнадцятого червня сороко- вого року».

Він простягнув руку й доторкнувся на мить до таблички. Бронза була дуже холодною, і він відсмикнув пальці, перш ніж зробити глибокий вдих і продовжити свою подорож. Єдина річ, про яку Бруно намагався не думати — безліч разів казали про це й мати, і батько, — що йому не дозволено йти в тому напрямку, не дозволено близько підходити до загорожі табору й будь-які дослідницькі експедиції в Геть-Звідси забороняються.

Забороняються категорично.

Розділ десятий

Точка — пляма — клякса — силует, що перетворився на хлопчика

Прогулянка понад загорожею з колючого дроту забрала в Бруно набагато більше часу, ніж він сподівався. Він ішов і йшов, коли озирався назад, будинок, у якому він жив, ставав меншим і меншим, аж поки зник із поля зору остаточно. Протягом усього цього часу він не бачив нікого поблизу загорожі; не знайшов він і дверей, які дозволили б йому ввійти всередину, і він почав упадати в розпач, що його дослідницька експедиція завершиться нічим. І справді, хоч колючий дріт тягнувся далі, ніж бачили його очі, хатини, будівлі та стовпи диму залишилися далеко позаду, і дротяна загорожа, схоже, відокремлювала його лише від відкритого простору.

Ідучи вже годину, він почав відчувати невеличкий голод. Він подумав, що на перший день йому вистачить дослі- джень, і, мабуть, час повернутися. А проте саме в цю мить маленька точка з'явилася вдалині, й Бруно звужив очі, нама- гаючись роздивитися, що то таке. Бруно пригадав книжку, яку прочитав, — там чоловік заблукав у пустелі, оскільки ж не мав ані їжі, ані води, то протягом кількох днів він уяв- ляв, що бачить чудові ресторани й величезні водограї, та коли спробував поїсти з них або попити, то вони перетво- рилися на ніщо, на купки піску.

Бруно подумав, а чи не те саме відбувається тепер із ним.

Та поки він про це думав, ноги несли його крок за кроком ближче й ближче до точки на відстані, яка з часом перетворилася на пляму, потім на кляксу, й зрештою стала виказувати всі ознаки перетворення на силует. А коли Бруно підійшов іще ближче, то побачив, що перед ним не точка, не пляма, не клякса й не силует, а людина.

Насправді то був хлопчик.

Бруно прочитав удосталь книжок про дослідників, аби знати, що ніколи не варто довіряти своїм очам. Переважну кількість разів очі натрапляли на щось цікаве, що сиділо або лежало, думаючи про своє й чекаючи, коли його від-криють (як, наприклад, Америка). Іншим разом вони від-кривали щось таке, до чого ліпше було не торкатися (як, наприклад, дохлу мишу в буфеті).

Хлопчик належав до першої категорії. Він просто сидів там, думаючи про щось своє й чекаючи, коли його від-криють.

Бруно вповільнив ходу, коли побачив точку, що перетворилася на пляму, а потім на кляксу, а потім на силует, що перетворився на хлопчика. Хоч їх розділяла загорожа з колючого дроту, він знав, що з чужинцями завжди треба бути обережним і наближатися до них з оберегою. Але він не зупинився, й незабаром вони дивилися один на одного.

— Привіт, — сказав Бруно.

— Привіт, — відповів хлопчик.

Хлопчик був менший, ніж Бруно, й сидів на землі із сумним обличчям. Він був у такій самій смугастій піжамі, яку носили люди по той бік загорожі, і смугастій шапочці на голові. Він не мав на ногах ані черевиків, ані шкарпеток, і ноги в нього були досить брудні. На руці він мав пов'язку із зіркою.

Коли Бруно вперше наблизився до хлопчика, той сидів, схрестивши ноги на землі, дивлячись на пилюку під собою. Проте через мить він подивився вгору, й Бруно побачив його обличчя. Обличчя також було дуже дивне. Шкіра майже сіра, але такої сірості Бруно ніколи раніше не бачив. Хлопчик мав великі очі кольору солодкої карамелі. Білки були дуже білі, й коли хлопчик подивився на нього, то Бруно здалося, що на його обличчі нічого немає, крім величезних засмучених очей.

Бруно ніколи не бачив худішого або сумнішого хлопчика, але подумав, що буде цікаво побазікати з ним.

— Я досліджував місцевість, — сказав він.

— Справді? — запитав хлопчик.

— Справді. Я ходив майже дві години.

Строго кажучи, це було неправдою. Бруно здійснював своє дослідження лише трохи довше, ніж годину, але він не вважав легке перебільшення неприпустимим. Це було не те саме, що збрехати, і робило його видатнішим шукачем пригод, аніж він насправді був.

— Ти щось знайшов? — запитав хлопчик.

— Дуже мало.

— Узагалі нічого?

— Я знайшов тебе, — через мить відповів йому Бруно. Він подивився на хлопчика й хотів його запитати, чому він такий засмучений, але завагався, бо подумав, що таке запитання може здатися грубим. Він знав, що іноді люди, які сумують, не хочуть, аби їх запитували про це. Іноді вони й самі розповідають про причину свого смутку, а іноді говорять про це по кілька місяців, але в цьому випадку Бруно подумав, що він ліпше зачекає, перш ніж скаже нехай там що. Він усе ж таки дещо відкрив під час свого дослідження, й тепер, коли нарешті трапилася нагода поговорити з тим, хто перебував по той бік колючого дроту, йому хотілося використати цю можливість якнайбільше.

Він сів по цей бік загорожі, схрестив ноги так само, як той малий хлопчик, і пожалкував, що не приніс із собою плитки шоколаду або пиріжка, які вони могли б розділити.

— Я живу в будинку по цей бік загорожі, — сказав Бруно.

— Справді? Одного разу я бачив той будинок здалеку, але я не бачив тебе.

— Моя кімната на другому поверсі, — сказав Бруно. — Я можу звідти дивитися через загорожу. Мене звуть Бруно, до речі.

— А мене Шмуть, — сказав малий хлопчик.

Бруно почував собі обличчя, не певний, що правильно почув ім'я хлопчика.

— Як тебе звати, ти сказав? — запитав він.

— Шмуть, — відповів малий хлопчик, начебто це було найзвичайнісіньке ім'я у світі. — А як, ти сказав, звуть тебе?

— Бруно.

— Я ніколи не чув такого імені, — сказав Шмуть.

— А я ніколи не чув такого, як твоє, — сказав Бруно.

— Шмуть, — він ненадовго замислився. — Шмуть... Мені подобається, як воно звучить, коли я його промовляю. Шмуть. Воно звучить, як свистіння вітру.

— Бруно, — сказав Шмуть, задоволено кивнувши головою. — Так, я думаю, що твоє ім'я також мені подобається.

Воно звучить так, ніби хтось тре долонею об долоню, щоб зігрітися.

— Я ніколи не зустрічав хлопця, якого звали б Шмуть, — сказав Бруно.

— По цей бік загорожі є десятки Шмуть, — сказав хлопчик. — Можливо, й сотні. Мені хотілося б мати ім'я, яке належало б тільки мені.

— А я ніколи не зустрічав когось, кого би звали Бруно, — сказав Бруно. — Крім себе самого, звісно.

Схоже, що я один Бруно у світі.

— Тоді ти щасливий, — сказав Шмульт.

— Мабуть, щасливий. А скільки тобі років? — запитав Бруно.

Шмульт подумав, подивився на свої пальці й став загинати їх, ніби щось підраховував.

— Мені дев'ять років, — сказав він. — Я народився п'ятнадцятого квітня тридцять четвертого року.

Бруно подивився на нього з подивом.

— Що ти сказав? — запитав він.

— Я сказав, що я народився п'ятнадцятого квітня тридцять четвертого року.

Очі в Бруно широко розплющилися, а його рот утворив літеру «о».

— Не вірю, — сказав він.

— Чому ти не віриш? — запитав Шмульт.

— Ні, — сказав Бруно, швидко похитавши головою. — Я не хотів сказати, що не вірю тобі. Я хотів сказати, що здивований, от і все. Бо мій день народження також п'ятнадцятого квітня. І я народився в тисяча дев'ятсот тридцять четвертому році. Ми народилися в один і той самий день.

Шмульт поміркував про це.

— Отже, і тобі дев'ять років, — сказав він.

— Атож. Хіба це не дивно?

— Дуже дивно, — сказав Шмульт. — Бо хоч на цьому боці загорожі і є десятки Шмулів, але я не думаю, щоб мені коли-небудь зустрічався хтось із тим самим днем народження, що й у мене.

— Ми як близнюки, — сказав Бруно.

— У якомусь розумінні, — погодився Шмульт.

Несподівано Бруно опанувала велика радість. Він пригадав Карла, Даніеля й Мартіна, своїх трьох найкращих у житті друзів, пригадав, як весело було їм разом у Берліні, й усвідомив, яким самотнім він почувався тут, у будинку

Геть-Звідси.

— У тебе багато друзів? — запитав Бруно, трохи схилювши голову набік, поки чекав на відповідь.

О, так, — сказав Шмуль. — У певному розумінні.

— Бруно спохмурнів. Він сподівався, що Шмуль скаже, буцім друзів у нього немає, бо в такому разі вони б знайшли ще одну спільну рису.

— Близьких друзів? — уточнив він своє запитання.

— Не скажу, що дуже близьких, — відповів Шмуль. — Але нас багато — я маю на увазі хлопців мого віку — по цей бік загорожі. Проте більшість часу ми б'ємося. Чому я сюди й прийшов. Щоб побути на самоті.

— Це так несправедливо, — сказав Бруно. — Я не розумію, чому мене тримають по цей бік загорожі, де немає нікого, з ким я міг би поговорити або погратися, а ти маєш десятки друзів і, мабуть, щодня граєшся по кілька годин. Я повинен поговорити про це з батьком.

— Звідки ти сюди приїхав? — запитав Шмуль, звівши очі та з цікавістю подивившись на Бруно.

— З Берліна.

— Де це?

Бруно відкрив рота, щоб відповісти, але зрозумів, що точно не знає.

— У Німеччині, звичайно, — сказав він. — А ти хіба приїхав не з Німеччини?

— Ні, я приїхав із Польщі, — сказав Шмуль. Бруно спохмурнів.

— Тоді чому ти розмовляєш німецькою мовою? — запитав він.

— Бо ти привітався зі мною по-німецькому. Тож я й відповів тобі по-німецькому. Ти вмієш розмовляти польською мовою?

— Ні, — сказав Бруно, нервово засміявшись. — Я не знаю нікого, хто розмовляв би двома мовами. Тим

більше в на-шому віці.

— Мама була вчителькою в моїй школі, вона навчила мене німецької мови, — пояснив Шмуль. — Вона також розмовляє французькою мовою. Й італійською. Й англійською. Вона дуже розумна. Я ще не розмовляю ні французькою, ні італійською, але вона пообіцяла навчити мене англійської мови, бо одного дня знання цієї мови може мені знадобитися.

— Польща, — замислено сказав Бруно, зважуючи це слово в себе на язиці. — Вона не така гарна, як Німеччина, правда ж?

Шмуль спохмурнів.

— Чому? — запитав він.

— Ну хоч би тому, що Німеччина — найбільша з усіх країн, — відповів Бруно, пригадуючи те, що підслухав із суперечки батька з дідусем, причому не один раз. — Ми всіх переважаємо.

Шмуль подивився на нього, але не сказав нічого, й Бруно дуже схотілося змінити тему розмови, бо коли він промовляв свої слова, то вони звучали для нього не зовсім переконливо, й він не хотів, аби Шмуль подумав, що він хизується.

— До речі, де розташована Польща? — запитав він після того, як мовчанка закінчилася.

— Вона в Європі, де ж їй іще бути, — відповів Шмуль. Бруно спробував пригадати країни, про які він дові-

дався на останньому уроці географії від гера Ліста.

— Ти коли-небудь чув про Данію? — запитав він.

— Ні, — відповів Шмуль.

— Я думаю, Польща в Данії, — сказав Бруно, ще більше збентежившись, хоч і намагався здаватися розумним. — Бо вона розташована дуже далеко, — додав він, щоб обґрунтувати своє твердження.

Шмуль дивився на нього якусь мить, роззявивши

рота, потім двічі стулив його, так ніби уважно обмірковував слова Бруно.

— Але ж ідеться про Польщу, — нарешті сказав він.

— Справді? — запитав Бруно.

— Так, про неї. А Данія лежить далеко як від Польщі, так і від Німеччини.

Бруно спохмурнів. Він часто чув про ці країни, але йому було завжди важко утримати їх у своїй голові.

— Воно-то так, — сказав він. — Але все відносно, хіба ні? Я маю на увазі відстані.

Він хотів облишити цю розмову, бо починав думати, що в усьому помиляється, й пообіцяв собі в майбутньому приділити більше уваги вивченню географії.

— Я ніколи не був у Берліні, — сказав Шмуль.

— А я думаю, що ніколи не був у Польщі перед приїздом сюди, — сказав Бруно, що було правдою, бо він справді в Польщі ніколи не був. — Якщо справді ми тепер перебуваємо в Польщі.

— Я переконаний, ми перебуваємо в ній, — спокійно відповів Шмуль. — Хоч це не дуже приємна її частина.

— Ні, не дуже.

— Та частина, де я раніше жив, набагато приємніша.

— Вона, звичайно, не така приємна, як Берлін, — сказав Бруно. — У Берліні ми мали великий дім на п'ять поверхів, якщо брати до уваги підвал і кімнатку з віконцем нагорі. І там були чудові вулиці та прилавки з фруктами й горо-диною, а ще чимало кав'ярень. Та якщо ти коли-небудь потрапиш туди, то я не рекомендую тобі ходити містом у суботу, бо в цей день там дуже багато людей, і тебе штовхатимуть від стовпа до стовпа. Але там було набагато приємніше до того, як усе змінилося.

— Що ти маєш на увазі? — запитав Шмуль.

— Знаєш, раніше там було дуже спокійно, — пояснив Бруно, що не хотів говорити про те, як там усе змінилося. — І я міг читати в ліжку вночі. А тепер там

іноді буває дуже гамірно й лячно, й ми повинні гасити світло, коли поночіє.

— Там, звідки я приїхав, набагато приємніше, ніж у Бер-ліні, — сказав Шмуль, який ніколи в Берліні не був. — Усі ставилися до нас по-дружньому, і наша родина мала багато гостей, а їжа там також набагато краща.

— Либонь, ми повинні зійтися на тому, що ми багато в чому не погоджуємося, — сказав Бруно, якому не хотіло-ся сперечатися з новим другом.

— Гаразд, — сказав Шмуль.

— Тобі подобаються дослідження? — через мить запи-тав Бруно.

— Я ніколи їх не здійснював, — признався Шмуль.

— Я хочу стати дослідником, коли виросту, — сказав Бруно, швидко киваючи головою. — Поки що я не можу зробити більше, аніж читати про дослідників, але це при-наймні означає, що коли я стану одним із них, то не роби-тиму помилок, які робили вони.

Шмуль спохмурнів.

— Яких помилок? — запитав він.

— О, незліченних, — пояснив Бруно. — Проблема до-сліджень полягає в тому, що ти повинен знати, чи те, що ти відкрив, варте бути відкритим. Деякі речі перебувають собі на своєму місці, займаючись своїми справами, чека-ючи, поки їх відкриють. Як, наприклад, Америка. А інших речей, мабуть, краще не чіпати. Як дохлу мишу в глибині буфета.

— Думаю, я належу до першої категорії, — сказав Шмуль.

— Атож, — відповів Бруно. — Я думаю так само. Чи можу я запитати тебе про дещо? — додав він через коротку мить.

— Запитуй, — сказав Шмуль.

Бруно трохи подумав. Він хотів правильно сформулювати своє запитання.

— Чому так багато людей на твоєму боці загорожі? — запитав він. — І що ви всі там робите?

Фурор

Кілька місяців тому, відразу після того як батько одержав новий однострій, який означав, що тепер усі повинні називати його «комендантом», і за кілька днів до того як Бруно прийшов додому й побачив, що Марія пакує його речі, батько одного вечора повернувся у стані великого збудження, що було дуже на нього не схоже, й відразу попрямував до вітальні, де мати, Бруно й Гретель сиділи, читаючи свої книжки.

— Увечері в четвер, — оголосив він. — Якщо ми маємо якісь плани на вечір у четвер, нам доведеться скасувати їх.

— Ти можеш змінити свої плани, якщо хочеш, — сказала мати, — але я домовилася піти до театру з...

— Фурор хоче щось обговорити зі мною, — сказав батько, якому було дозволено уривати матір, хоч нікому іншому це не дозволялося. — Він зателефонував мені сьогодні по полудні. Єдиний час, коли він може зустрітися зі мною, — це вечір у четвер, і він виявив бажання прийти до нас обідати.

Материні очі широко розплющилися, а її рот набув форми літери «о». Бруно витріщився на матір і подумав: невже й він має такий вигляд, коли щось дуже його дивує.

— Але ти, либонь, жаргуєш, — сказала мати, трохи збліднувши. — Він прийде сюди? До нас додому?

Батько кивнув головою.

— О сьомій годині, — повідомив він. — Тож нам треба винайти щось незвичайне на обід.

— О Боже, — сказала мати, її очі швидко забігали, коли вона почала думати, — скільки всього треба зробити.

— Хто такий Фурор? — запитав Бруно.

— Ти неправильно вимовляєш це слово, — сказав батько, вимовляючи його для нього правильно.

— Фурор, — сказав Бруно, намагаючись вимовити його, як годиться, але знову зазнавши невдачі.

— Ні, — сказав батько, — треба ось так. О, байдуже.

— Хто він такий принаймні? — запитав

Бруно. Батько подивився на нього здивовано.

— Ти чудово знаєш, хто такий Фурор, — сказав він.

— Не знаю, — відповів Бруно.

— Він править країною, йолопе, — повідомила Гретель, виставляючи себе напоказ, як це роблять зазвичай сестри. (Саме тому її й назвали Безнадійним Випадком). — Ти хіба ніколи не читав газет?

— Будь ласка, не називай свого брата йолопом, — ска- зала мати.

— А дурнем я можу його назвати?

— Ліпше не треба.

Гретель сіла, розчарована, проте показала братові язик.

— Він прийде сам? — запитала мати.

— Я забув його запитати, — сказав батько. — Але думаю, вона прийде з ним.

— О Боже, — знову сказала мати, підводячись і перелі- чуючи подумки, скільки всього треба буде організувати до четверга, до якого залишалося тільки два вечори.

Будинок треба було прибрати згори донизу, вікна поми- ти, стіл у їдальні почистити й полакувати, страви замовити, однострої служниці та дворецького випрати й випрасува- ти, скляний посуд відполірувати до блиску.

Якимсь чином, хоч список весь час ставав довшим і довшим, мати спромоглася все закінчити вчасно, хоч і знай повторювала, що вечір буде набагато успішнішим, якщо деякі люди більше допомагатимуть їй у прибиран- ні дому.

За годину до того, як Фурор мав приїхати, Гретель і Бруно повели вниз, де вони одержали рідкісне запрошен- ня до батькового кабінету. Гретель одягла білу сукню та шкарпетки до колін, а її волосся було завинуте у спіраль-

ні кучері. Бруно вдягнув темно-коричневі шорти, просту білу сорочку й темно-коричневу краватку. Для такого вродистого випадку йому взули нові черевики, й він дуже пишався ними, хоч вони й були замалі, тиснули ноги й не дозволяли нормально ходити. Усі ці приготування й шикарний одяг все одно здавалися трохи екстравагантними, бо Бруно й Гретель не запросили навіть на обід; вони мали поїсти на годину раніше.

— Ну от, діти, — сказав батько, сідаючи за свій стіл і дивлячись то на сина, то на дочку й у зворотному напрямку, коли вони стали перед ним. — Ви знаєте, який незвичайний вечір нас чекає, чи ні?

Вони кивнули головами.

— І для моєї кар'єри дуже важливо, щоб сьогоднішній вечір минув успішно.

Вони знову кивнули головами.

— Тоді я мушу викласти вам кілька головних правил, перш ніж ми почнемо.

Батько глибоко вірив у головні правила. Щоразу, коли в домі відбувалася якась важлива подія, створювали нові.

- Номер один, — сказав батько. — Коли Фурор приїде, ви спокійно стоятимете в залі й готуватиметеся привітати його. Ви не говоритимете, поки він не заговорить до вас, а тоді відповісте йому, чітко й виразно промовляючи кожне слово. Зрозуміли?

— Зрозуміли, тату, — пробелькотів Бруно.

— Саме такого белькотіння ми й не хочемо, — сказав батько. — Ти розкриєш рота й говоритимеш, як дорослий. Чого ми категорично не хочемо, то це, щоб ви поводитися, як діти. Якщо Фурор не зверне на вас уваги, тоді нічого не кажіть, а дивіться прямо перед собою й виявіть до нього ту чемність і повагу, на яку заслуговує такий великий вождь.

— Звичайно, тату, — сказала Гретель дуже виразним голосом.

— А коли я й мати обідатимемо з Фурором, ви

повин- ні дуже тихо сидіти у своїх кімнатах. Щоб не було ніякої біганини, ніякого ковзання по перилах, — і тут він дуже промовисто подивився на Бруно, — і щоб ви нам зовсім не заважали. Вам зрозуміло? Я не хочу, щоб хтось із вас створював хаос у домі.

Бруно й Гретель кивнули головами, й батько підвівся, показуючи, що розмову закінчено.

— Отже, ви запам'ятали головні правила своєї поведінки, — сказав він.

Через три чверті години задзвенів дзвоник на дверях, і дім опанувало збудження. Бруно й Гретель зайняли своє місце біля сходів, стоячи там поруч, а мати прилаштувалася позад них, нервово заламуючи руки. Батько швидко поглянув на них усіх і кивнув головою, задоволений тим, що побачив, а тоді відчинив двері.

Двоє людей стояли за ними: досить низенький чоловік і висока жінка.

Батько привітав їх і запросив у дім, де Марія з головою, опущеною навіть нижче, ніж звичайно, взяла їхні пальта, й гостям відрекомендували присутніх. Вони спершу заговорили до матері, що дало Бруно можливість роздивитися гостей і вирішити для себе, чи заслуговували вони на ту колотнечу, яку вчинили в домі заради них.

Фурор був набагато нижчим, аніж батько, і, як припустив Бруно, далеко не таким сильним. Він мав темне волосся, дуже коротко підстрижене, й маленькі вусики — такі маленькі, аж Бруно подумав, що даремно він морочить собі голову, приділяючи їм увагу, а може, він просто забув про ту ділянку обличчя, коли голився. Проте жінка, яка стояла поруч із ним, була найгарнішою жінкою, яку він будь-коли бачив у своєму житті. Вона мала біляве волосся й дуже червоні губи, й поки Фурор говорив щось матері, вона обернулася, подивилася на Бруно й усміхнулася, примусивши його почервоніти від збентеження.

— А це мої діти, Фуроре, — сказав батько, коли

Гретель і Бруно ступили вперед, — Гретель і Бруно.

— І хто з них хто? — запитав Фурор, що примусило всіх засміятися, крім Бруно, який вважав очевидним, хто був хто, і жартувати тут не було з чого. Фурор простяг руку й потиснув їхні руки, а Гретель зробила обережний, від-репетируваний реверанс. Бруно був у захваті, коли він їй не вдався, й вона мало не впала.

— Які чарівні діти, — сказала вродлива білява жінка. — І якого вони віку, могу я запитати?

— Мені дванадцять років, але йому лише дев'ять, — сказала Гретель, зневажливо поглянувши на брата. — І я також розмовляю французькою мовою, — додала вона, що не було, строго кажучи, правдою, хоч вона й вивчила в школі кілька фраз.

— Чудово, але навіщо тобі французька мова? — запитав Фурор, і цього разу ніхто не засміявся; натомість вони стали незручно переступати з ноги на ногу, й Гретель подивилася на нього, намагаючись угадати, потрібна йому відповідь чи ні.

Проте цю проблему було швидко розв'язано, коли Фурор, який був найбезцеремоннішим гостем, що його будь-коли бачив Бруно, обернувся, попрямував до їдальні й сів там на чолі столу — на батьковому місці! — не промовивши більше жодного слова. Трохи збентежені, мати й батько пішли за ним, і мати наказала Ларсові, щоб він почав на-грівати суп.

— Я також розмовляю французькою мовою, — сказала вродлива білява жінка, нахилившись та усміхнувшись дітям. Вона, здавалося, не так боялася Фурора, як мати й батько. — Французька — чудова мова, й ви робите дуже розумно, що вивчаєте її.

— Єво! — закричав Фурор з іншої кімнати, клацнувши пальцями, наче вона була його цуценям.

Жінка закотила очі, повільно підвелася й обернулася.

— Мені подобаються твої черевики, Бруно, але

схоже, вони трохи тиснуть тобі ноги, — сказала вона з усмішкою. — Якщо так, то скажи про це своїй мамі, перш ніж вони на- тнуть тобі мозолі.

— Справді, вони трохи муляють, — визнав Бруно.

— За нормальних умов я не завиваю собі волосся, — сказала Гретель, позаздривши тій увазі, яка дісталася її братові.

— Але чому? — запитала жінка. — Кучері тобі дуже ли- чать.

— Єво! — удруге заревів Фурор, і цього разу вона їх по- кинула.

— Мені було приємно познайомитися з вами двома, — сказала вона, перш ніж увійти до їдальні й сісти там ліво- руч від Фурора.

Гретель пішла до сходів, а Бруно наче приріс до підлоги, дивлячись на біляву жінку, аж поки вона знову перестріла його погляд і махнула йому рукою, перш ніж з'явився батько й зачинив двері, мотнувши головою — з чого Бруно зрозумів, що йому пора повернутися до своєї кімнати, сидіти там тихо, не створювати шуму й, звичайно, не ковзатися по перилах.

Фурор та Єва були в них понад дві години, й ні Гретель, ні Бруно не запросили вниз попрощатися з ними, коли вони пішли. Бруно провів їх поглядом із віконця своєї кімнати й помітив, що коли вони підійшли до свого автомобіля, який, на його подив, мав шофера, то Фурор не відчинив дверцята для своєї супутниці, а натомість сам заліз досередини й почав читати газету, тоді як вона знову попрощалася з матір'ю й подякувала їй за чудовий обід.

Що за бругальний чоловік, подумав Бруно.

Пізніше, вночі, Бруно почув уривки розмови між матір'ю та батьком. Деякі фрази проникали крізь замкову шпарину або під дверима батькового кабінету й летіли вгору по сходах, обкручувалися навколо сходового майданчика й прослизали до спальні Бруно. Їхні голоси лу-

нали напрочуд гучно, й Бруно зміг розчути деякі фрагменти розмови:

«...покинути Берлін. І задля такого місця...» — сказала мати.

«...немає вибору, принаймні якщо ми хочемо й далі...» — сказав батько.

«...так наче це найзвичайнісінька річ у світі, а це не так, це не так...» — сказала мати.

«...а що буде, коли мене заберуть і вчинять зі мною...» — сказав батько.

«...і якими вони виростуть у такому місці...» — сказала мати.

«...ну, годі з цією розмовою. Я не хочу більше чути жодного слова на цю тему...» — сказав батько.

Мабуть, на цьому та розмова й закінчилася, бо мати вийшла з батькового кабінету, а Бруно заснув.

Через два дні він повернувся додому зі школи й побачив, що Марія стоїть у його кімнаті, витягуючи з гардероба його речі й пакуючи їх у чотири великі дерев'яні ящики, навіть ті, які він заховав у самій глибині гардероба, речі, що належали йому й до яких нікому не було дозволено доторкатися. З цього й почалася наша історія.

Розділ дванадцятий

ь намагається відповісти на запитання Бруно

— Я знаю лише таке, — почав Шмуль. — До того, як ми приїхали сюди, я жив зі своєю мамою, батьком і братом Йосипом у маленькій квартирці над майстернею, де тато виготовляв годинники. Щоранку о сьомій годині ми разом снідали, а поки ми були у школі, тато ремонтував усі годинники, які люди приносили йому, й виготовляв нові. Він подарував мені чудового годинника, якого в мене більше нема. Там був золотий циферблат. Я накручував годинник щовечора, перед тим як лягав спати, і він завжди показував точний час.

— А що з ним сталося? — запитав Бруно.

— Вони забрали його в мене.

— Хто?

— Солдати, звичайно, — сказав Шмуль, так ніби це було найочевиднішою річчю у світі.

— А потім одного дня все почало змінюватися, — провадив Шмуль свою розповідь. — Я прийшов додому зі школи й побачив, що моя мати виготовляє для всіх нас пов'язки зі спеціальної тканини й малює зірку на кожній із них. Ось таку. Він намалював указівним пальцем на покритому пилюкою ґрунті:

І вона сказала нам, аби щоразу, виходячи з дому, ми вдягали на руку одну з цих пов'язок.

— Мій тато також носить на руці пов'язку, — сказав Бруно. — На своєму однострої. Вона дуже гарна. Яскраво-червона з чорно-білим малюнком на ній. Він намалював указівним пальцем інший малюнок на своєму боці колючої загорожі.

— Але ж вони зовсім різні, — сказав Шмуть.

— Ніхто ніколи не наказував мені носити пов'язку на рукаві, — сказав Бруно.

— Але я ніколи не просив, щоб мені її дали, — сказав Шмуть.

— Проте, думаю, мені це сподобалося б, — сказав Бруно. — Хоч не знаю, яку я носив би з більшим задоволенням, таку, як у тебе, чи таку, як у тата.

Шмуть похитав головою і продовжив свою розповідь. Він більше не думав про своє минуле, бо йому було дуже сумно згадувати своє життя над годинниковою майстернею.

— Ми носили пов'язки на руках протягом кількох місяців, — сказав він. — А потім знову все змінилося. Я прийшов додому одного дня, й мама сказала, що ми більше не зможемо жити в нашому домі.

— Це саме сталося й зі мною! — скрикнув Бруно, зрадівши, що він був не єдиним хлопцем, якого примусили переселитися. — Фурор прийшов до нас обідати, після чого ми переселилися сюди. І я ненавиджу бути тут, — голосно додав він. — Фурор теж приходив до вас і наказав вам переселитися сюди?

— Ні, та коли нам сказали, що нам не дозволено далі жити в нашому домі, то ми мусили перебраться в іншу частину Кракова, де солдати збудували хатини, оточені високим муром, і моя мати, мій батько, мій брат і я мусили жити в одній кімнаті.

— Усі ви? — запитав Бруно. — В одній кімнаті?

— І не тільки ми, — сказав Шмуть. — Там жила ще одна родина, де батько й мати постійно билися між собою, а один із їхніх синів був більший, ніж я, і він бив мене, хоч я не вчинив нічого поганого.

— Ви не могли всі жити в одній кімнаті, — сказав Бруно, хитаючи головою. — Це безглуздо.

— Усі ми жили там, — підтвердив Шмуть,

кивнувши головою. Одинадцятаро людей.

Бруно розкрив рота, щоб знову йому заперечити (він не міг повірити, що одинадцятаро людей могли жити в одній кімнаті), але передумав.

— Ми жили там ще кілька місяців, — провадив Шмуль, — усі ми — у тій одній кімнаті. Там було одне маленьке вікно, але я не любив дивитися в нього, бо бачив стіну, а я нена-видів стіну, бо наш справжній дім був із її протилежного боку. І та частина міста була найгіршою з усіх, бо там завжди панував гамір і заснути було неможливо. І я нена-видів Луку, хлопця, який не переставав мене бити, хоч я нічого поганого не робив.

— Гретель б'є мене іноді, — сказав Бруно. — Вона моя сестра, — додав він. — І Безнадійний Випадок. Але незабаром я стану більшим і сильнішим, ніж вона, і вона тоді не знатиме, кого їй бити.

— Потім одного дня приїхали солдати на величезних вантажівках, — провадив Шмуль, якого, схоже, анітрохи не зацікавили витівки Гретель. — І всім наказали покинути оселі. Багато людей не хотіли нікуди їхати й ховалися, де тільки могли, але зрештою, я думаю, солдати переловили всіх. І вантажівки перевезли нас до потяга, а потяг... — він завагався на мить і став кусати собі губу. Бруно здалося, що Шмуль зараз заплаче, й він не міг зрозуміти чому.

— Потяг був жадливий, — сказав Шмуль. — По-перше, нас було надто багато в кожному вагоні. Там майже не-можливо було дихати. І стояв нестерпний сморід.

— Це тому, що ви напхалися в один потяг, — сказав Бруно, пригадавши два потяги, які він бачив на станції, коли вони покидали Берлін. — Коли ми їхали сюди, на протилежному боці платформи стояв інший потяг, але, схоже, його ніхто не бачив. Саме в нього ми й посідали. Ви також мали би сісти в нього.

— Не думаю, що нам би це дозволили, — сказав Шмуль, похитавши головою. — Ми не могли вийти зі свого вагона.

— Двері в кінці, — пояснив Бруно.

— Там не було дверей, — сказав Шмуль.

— Звичайно, там були двері, — сказав Бруно, зітхнувши. — Вони в кінці вагона, — повторив він. — Відразу після буфету.

— Там не було дверей, — наполягав Шмуль. — Якби вони були, ми всі вибігли б назовні.

Бруно щось промурмотів на тему: «Звичайно, вони були», — але так тихо, що Шмуль не почув.

— Коли потяг нарешті зупинився, — провадив Шмуль, — ми були в якомусь дуже холодному місці, і нам треба було йти.

— Нам подали автомобіль, — сказав Бруно тепер дуже голосно.

— Маму від нас забрали, а тата, Йосипа й мене оселили в хатині, де ми живемо досі.

Розповівши свою історію, Шмуль дуже засмутився, і Бруно не розумів чому; його поневіряння не здавалися йому такими жакливими, тим більше, що дуже схожу пригоду довелося пережити і йому.

— Там є багато інших хлопців? — запитав Бруно.

— Сотні, — відповів Шмуль.

Очі в Бруно широко розплющилися.

— Сотні? — перепитав він, приголомшений. — Це вкрай несправедливо. Нема нікого, з ким я міг би погратися по цей бік загорожі. Нема жодного хлопця.

— Ми не граємося, — сказав Шмуль.

— Не граєтеся? Чому?

— У які ігри можемо ми гратися? — запитав він.

— У все що завгодно. У футбол, наприклад. Або в дослідження. До речі, ви там маєте що досліджувати? Щось цікаве?

Шмуль похитав головою й нічого не відповів. Він оглянувся назад, на хатини, а тоді знов обернувся до Бруно. Він не хотів ставити останнього запитання, але болі в шлунку примусили його:

— Ти не маєш із собою чогось їстівного? — запитав він.

— Боюся, що ні, — сказав Бруно. — Я хотів узяти із собою плитку шоколаду, але забув.

— Шоколад, — повільно промовив Шмуль, вистромивши язика. — Я їв його лише один раз у житті.

— Лише один раз? А я люблю шоколад. Я не можу його наїстися, проте мама каже, що він псує мені зуби.

— А хліба в тебе немає? Бруно похитав головою.

— Немає нічого, — сказав він. — Обід у нас подають о пів на сьому. А коли обідаєте ви?

Шмуль знизав плечима й підвівся на ноги.

— Думаю, я ліпше піду, — сказав він.

— Можливо, ти зможеш прийти обідати до нас одного вечора, — сказав Бруно, хоч і не був переконаний, що це добра думка.

— Можливо, — сказав Шмуль, але в його словах прозвучав сумнів.

— Або я прийду до тебе, — сказав Бруно. — Можливо, я прийду, щоб зустрітися з твоїми друзями, — додав він із надією в голосі.

Він сподівався, що Шмуль сам запросить його в гості, але жодного знаку про це не було.

— Ти перебуваєш на неправильному боці загорожі, — сказав Шмуль.

— Я міг би пролізти під нею, — сказав Бруно, нахилившись і піднявши із землі колючий дріт.

Посередині між двома дерев'яними телеграфними стовпами він підіймався досить легко, й такий малий

хлопчик, як Бруно, міг там легко пролізти.

Шмуль подивився, як Бруно намагався це проробити, й нервово поточився:

— Мені треба повертатися назад, — сказав він.

— Тоді я пролізу до тебе якогось іншого вечора, — ска- зав Бруно.

— Мені не дозволено бути тут. Якщо вони спіймають мене, у мене будуть проблеми.

Він обернувся й пішов геть, і Бруно знову відзначив, яким маленьким і худим був його новий друг. Він ні- чо- го не сказав про це, бо надто добре знав, як прикро ти почуваєшся, коли хтось критикує тебе за низенький зріст, а йому зовсім не хотілося скривдити Шмуля.

— Я прийду завтра! — закричав Бруно навздогін хлоп- чикові, що швидко віддалявся, а Шмуль нічого не відповів. Натомість він дуже швидко побіг до табору, залишивши Бруно самого-одного.

Бруно вирішив, що мав досить досліджень для одного дня, й рушив додому, збуджений тим, що з ним сталося, прагнучи чимдуж розповісти матері, батькові й Гретель — яка так йому позаздрить, що мало не лусне, — а ще Марії, кухарці та Ларсу про свою сьогоднішню пригоду та свого нового друга з чудернацьким ім'ям, розповісти про той дивний факт, що вони народилися в один день, але чим ближче він підходив до свого будинку, тим більше думав про те, що це ні до чого доброго не призведе.

Зрештою, міркував він, вони можуть не захотіти, щоб я з ним дружив, і якщо таке станеться, то можуть узагалі заборонити мені виходити з дому. На той час, коли він увійшов у парадні двері й відчув запах біфштекса, який смажили в печі на обід, він вирішив, що ліпше йому поки що тримати язика на припоні й не згадувати про свою зустріч жодним словом. Це буде його власна таємниця.

Бруно дотримувався думки, що коли батьки, а особ- ливо сестри чогось не знають, то це не завдає їм великої шкоди.

Пляшка вина

Минали тижні, й Бруно ставало дедалі очевидніше, що він не зможе повернутися в Берлін у передбачуваному майбутньому, а тому можна забути про ковзання вниз перилами в їхньому комфортабельному домі та про зустрічі найближчим часом із Карлом, Даніелем або Мартіном.

Проте з кожним днем, який тут минав, він почав звикати до Геть-Звідси й перестав почувати себе нещасним у своєму новому житті. Зрештою, він уже не міг сказати, що йому немає з ким тут поговорити. Щодня після шкільних уроків Бруно вирушав у тривалу прогулянку понад загорожею, сідав і розмовляв зі своїм новим другом Шмулем, аж поки надходила пора повертатися додому, й у такий спосіб гаяв той час, протягом якого сумував за Берліном. Якось пополудні, коли він напихав кишені хлібом та сиром із холодильника на кухні, щоб узяти цю їжу з собою, увійшла Марія й зупинилася, побачивши, що він робить.

— Привіт, — сказав Бруно, вдаючи, ніби нічого особливого не відбувається. — Ти налякала мене. Я не чув, коли ти ввійшла.

— Ти не збираєшся знову їсти? — запитала Марія з усмішкою. — Ти вже з'їв свій другий сніданок, чи не так? І ти ще голодний?

— Трохи, — сказав Бруно. — Я йду на прогулянку й думаю, що можу зголодніти в дорозі.

Марія стонула плечима й підійшла до плити, де поставила закип'ятити воду в каструльці. Поруч лежала купка картоплі й моркви, чекаючи, коли пополудні прийде Павел, щоб її почистити. Бруно хотів уже піти, коли їжа потрапила йому на очі, й у його голові виникло запитання, яке турбувало його протягом певного часу. Раніше він не

знав, кого йому про це запитати, але тепер, схоже, настала зручна мить і перед ним була зручна особа.

— Маріє, — сказав він, — ти дозволиш поставити тобі одне запитання?

Служниця обернулася й здивовано подивилася на нього.

— Звичайно, паничу Бруно, — сказала вона.

— А якщо я поставлю тобі це запитання, ти обіцяєш не розповідати нікому, про що я тебе запитав?

Вона підозріло звузила очі, але кивнула головою.

— Гарзд, — сказала вона. — Що ти хочеш знати?

— Це про Павела, — сказав Бруно. — Ти його знаєш, правда ж? Чоловік, який приходить і чистить овочі, а по-тім прислуговує нам за столом.

— О, так, — підтвердила Марія з усмішкою. У її відповіді відчувалася полегкість, що його запитання не торкалося чогось серйознішого. — Я знаю Павела. Ми з ним часто роз-мовляли. Чому ти про нього запитуєш?

— Ну знаєш, — промовив Бруно, обережно добираючи слова, аби не сказати чогось такого, чого він казати не по-винен. — Ти пам'ятаєш, що невдовзі після того, як ми сюди переселилися, я зробив гойдалку на дубі, упав із неї й порізав собі коліно?

— Так, — сказала Марія. — Та рана більше не болить?

— Ні, я не про це, — сказав Бруно. — Та коли я поранив-ся, то Павел був єдиним із дорослих людей поблизу, й він приніс мене сюди й прочистив та промив рану, намастив її зеленкою, яка кусалася, але, думаю, допомогла, а потім забинтував мені ногу.

— Це зробить кожен, якщо хтось пораниться, — сказала Марія.

— Я знаю, — провадив Бруно. — Але Павел тоді сказав мені, що він ніякий не офіціант.

Обличчя Марії на мить завмерло, й вона спершу нічого не сказала. Відвернувшись, вона трохи облизала губи,

перш ніж кивнути головою.

— Розумію, — сказала вона. — І хто він насправді такий, якщо він тобі сказав?

— Сказав, що він лікар, — мовив Бруно. — Це була не- правда. Він же не лікар, хіба не так?

— Ні, — сказала Марія, похитавши головою. — Ні, він не лікар. Він офіціант.

— Я це знав, — сказав Бруно, дуже задоволений собою. — Навіщо він тоді мені збрехав? Це безглуздо.

— Павел більше не лікар, Бруно, — спокійно сказала Марія. — Але він був лікарем. В іншому житті. Перш ніж його привезли сюди.

Бруно спохмурнів і на мить замислився.

— Я не розумію, — сказав він.

— Мало хто це розуміє, — сказала Марія.

— Але якщо він був лікарем, чому він тепер не лікар? Марія зітхнула й виглянула у вікно, аби переконатися, що ніхто сюди не йде, потім показала рукою на стільці, запрошуючи сісти.

— Я розповім тобі те, що Павел розповів мені про своє життя, — сказала вона, — але ти нікому нічого не повинен казати — зрозумів? Бо інакше ми потрапимо у велику біду.

— Я ніколи нікому нічого не скажу, — пообіцяв Бруно, який любив таємниці й майже ніколи їх не розголошував, крім тих випадків, коли це було абсолютно необхідно, а він нічого не міг удіяти.

— Гарзд, — сказала Марія. — Ось що я знаю.

Бруно запізнився прийти на те місце біля загорожі, де він щодня зустрічався зі Шмулем, де зазвичай його новий друг сидів, схрестивши ноги на землі, й чекав на нього.

— Пробач, я запізнився, — сказав Бруно, подавши трохи хліба й сиру крізь загорожу — ті шматки, які він сам не з'їв дорогою, коли відчув невеличкий голод. — Я розмовляв із Марією.

— Хто така Марія? — запитав Шмуль, не підіймаючи голови й жадібно ковтаючи їжу.

— Вона наша служниця, — пояснив Бруно. — Вона дуже приємна, хоч тато й каже, що ми їй переплачуємо. Але во- на розповідала мені про чоловіка, якого звать Павел і який чистить наші овочі й прислуговує нам за столом. Думаю, він живе на вашому боці загорожі.

Шмуль на мить подивився вгору й перестав їсти.

— На моєму боці загорожі? — запитав він.

— Так. Ти його знаєш? Він дуже старий і носить білу куртку, яку вдягає, коли прислуговує за столом. Ти, пев- но, бачив його.

— Ні, — сказав Шмуль, похитавши головою. — Я його не знаю.

— Але ти повинен знати його, — сказав Бруно роздра- товано, ніби Шмуль умісне його морочив. — Він не та- кий високий, як деякі дорослі, має сиве волосся й трохи сутулитися.

— Я думаю, ти собі не уявляєш, скільки людей перебу- вають по наш бік загорожі, — сказав Шмуль. — Їх тут ти- сячі.

— Але цього чоловіка звать Павел, — наполягав Бру- но. — Коли я впав зі своєї гойдалки, він прочистив мені рану, щоб туди не потрапила інфекція, і перев'язав мені ногу. Але я вирішив сказати тобі про нього, бо він також із Польщі. Як і ти.

— Більшість людей, які тут перебувають, доставили сюди з Польщі, — сказав Шмуль. — Хоч деякі прибули й з ін- ших країн, наприклад, із Чехословаччини та...

— Так, але тому я й думав, що ти його знаєш. Він був лікарем у своєму рідному місті, але йому більше не дозво- ляють бути лікарем, і якби батько довідався, що він про- чистив мені коліно, коли я його поранив, то Павел би мав проблеми.

— Солдати не люблять, коли люди роблять якусь добре діло, — сказав Шмуль, ковтаючи останній шматок хліба. — Радше навпаки.

Бруно кивнув головою, хоч і не зовсім зрозумів, що мав на увазі Шмуль, і подивився в небо. Через якусь мить він подивився крізь дрів і поставив інше запитання, яке давно муляло йому в мозку:

— Ти знаєш, ким ти хочеш бути, коли виростеш?

— Так, — сказав Шмуль. — Я хочу працювати в зоопарку.

— У зоопарку? — перепитав Бруно.

— Я люблю тварин, — спокійно відповів Шмуль.

— А я хочу бути солдатом, — сказав Бруно рішучим го- лосом. — Як батько.

— Я не хотів би бути солдатом, — сказав Шмуль.

— Я не мав на увазі, що хочу бути таким, як лейтенант Котлер, — швидко промовив Бруно. — Таким, що марши- рує тут так, ніби володіє цим місцем, і сміється з твоєю сестрою, і шепочеться з твоєю матір'ю. Я не думаю, що він добрий солдат. Тобто такий, як батько. Один із добрих сол- датів.

— Добрих солдатів не існує, — сказав Шмуль.

— Звичайно ж, вони існують, — заперечив Бруно.

— Хто?

— Насамперед мій батько, — сказав Бруно. — Саме тому він носить такий гарний однострій і тому всі називають його комендантом і роблять усе, що він накаже. Фурор до- ручає йому великі справи, бо він добрий солдат.

— Добрих солдатів не існує, — повторив Шмуль.

— Крім мого батька, — повторив Бруно, який сподівав- ся, що Шмуль більше цього не казатиме, бо не хотів спе- речатися з ним.

Зрештою, він був єдиним другом, якого Бруно мав тут, у Геть-Звідси. Але батько був батьком, і Бруно вважав не- справедливим, що хтось говорить погане про нього.

Обидва хлопчики мовчали протягом кількох хвилин,

жоден не хотів сказати такого, про що потім довелося б пожалкувати.

— Ти не знаєш, що тут відбувається, — зрештою сказав Шмуль тихим голосом, що ледве долетів до Бруно.

— Ти не маєш сестер чи маєш? — швидко запитав Бруно, прикинувшись, що нічого не чув, бо в такому разі нічого не треба відповідати.

— Ні, — сказав Шмуль, похитавши головою.

— Тобі пощастило, — сказав Бруно. — Гретель має лише дванадцять років, а думає, що їй відомо все, хоч насправді вона Безнадійний Випадок. Вона сидить і дивиться зі свого вікна, і коли бачить, як іде лейтенант Котлер, то біжить по сходах до вітальні й прикидається, ніби вона весь час там була. Якось я зловив її на цьому, бо, коли він прийшов, вона підстрибнула й сказала: «Лейтенанте Котлер, я й не знала, що Ви тут», — а я знав точно, що вона чекала на нього.

Бруно не дивився на Шмуля, коли говорив усе це, та коли подивився на нього знову, то побачив, що його друг зблід ще більше, ніж звичайно.

— Що з тобою? — запитав він. — Ти маєш такий вигляд, ніби тебе зараз занудить.

— Мені дуже не хочеться говорити про нього, — сказав Шмуль.

— Про кого? — запитав Бруно.

— Про лейтенанта Котлера. Я боюся його.

— Я теж трохи його боюся, — признався Бруно. — Він забіяка. І гидко пахне. Бо надто багато виливає на себе оде- колону.

А тоді Шмуль почав злегка тремтіти, й Бруно оглянувся навкруги, ніби він міг радше побачити, ніж відчутти, холодно чи ні.

— У чому річ? — запитав він. — Я не бачу, щоб було холодно. Але ти мав би вдягти джемпер. Вечори стають холоднішими.

Пізніше того вечора Бруно був розчарований, побачивши, що лейтенант Котлер приєднався до нього, батька та Гретель за обідом. Павел був у своїй білій куртці, як завжди чай, і прислуговував їм за столом.

Бруно подивився, як Павел обходить навколо столу, і спіймав на собі його сумний погляд. Він замислився, чи біла куртка, що її він одягав як офіціант, та сама, яку він носив раніше — коли був лікарем? Він приніс тарілки й поставив на столі перед кожним, і, поки вони їли свої страви й розмовляли, він відступив до стіни й, обіпершись об неї, стояв дуже тихо, чи дивлячись перед собою, чи не дивлячись. Він ніби заснув, стоячи там із розплющеними очима. Коли хтось чогось потребував, Павел негайно це приносив, але що довше Бруно дивився на нього, то більше був певен у тому, що скоро станеться катастрофа. Здавалося, Павел з кожним тижнем усе меншав і меншав, якщо таке можливо, а рум'янець, який мав бути на його щоках, повністю зник. Його очі були наче весь час наповнені слізьми, і Бруно здавалося, що варто Павелу один раз моргнути — і з них полетиться потік.

Коли Павел увійшов із посудом, Бруно не міг не помітити, що його руки тремтіли під вагою тарілок. А коли він відступив до свого звичного місця, то, схоже, захитався й мусив опертися рукою об стіну, аби відновити рівновагу. Мати двічі попросила принести їй добавки до супу, перш ніж він її почув, і пляшка з вином спорожніла, а він вчасно не відкоркував іншу, щоб наповнити батькові келих.

— Гер Ліст не дозволяє нам читати ані поезію, ані п'єси, — пожалівся Бруно, коли вони їли головну страву. Позаяк у них за обідом був гість, родина вдяглася не по-домашньому, а формально — батько був у своєму мундирі, мати в зеленій сукні, що підкреслювала колір її очей, а Гретель і Бруно були в тому одязі, у якому ходили

до церкви, коли жили в Берліні. — Я запитав у нього, чи дозволено нам чи- тати їх бодай один раз на тиждень, але він сказав ні, поки він відповідає за нашу освіту.

— Я переконаний, він має свої причини, — сказав бать- ко, атакуючи ніжку ягняти.

— Він хоче навчити нас лише історії та географії, — ска- зав Бруно. — І я почав ненавидіти історію та географію.

— Не застосовуй це слово — ненавидіти, Бруно, будь ласка, — попросила мати.

— Чому ти зненавидів історію? — запитав батько, від- клавши на мить свою виделку й дивлячись через стіл на сина, який стелював плечима — його погана звичка.

— Бо вона занудна, — сказав він.

— Занудна? — запитав батько. — Мій син називає ви- вчення історії занудним? Дозволь мені ось що тобі сказати, Бруно, — провадив він, нахилиючись уперед і наставивши столовий ніж на хлопця, — це історія привела нас сюди. Якби не історія, ніхто з нас не сидів би за цим столом. Ми сиділи б у цілковитій безпеці за нашим столом у нашому домі в Берліні. Ми виправляємо історію тут.

— Проте вона занудна, — повторив Бруно, який особли- во не дослухався до батькових слів.

— Ви повинні простити мого брата, лейтенанте Кот- лер, — сказала Гретель, на мить поклавши свою долоню на його руку, що примусило матір витріщитися на дочку й звузити очі. — Він дуже примітивний малий хлопець.

— Я не примітивний, — огризнувся Бруно, якому осто- гидли її образливі репліки.

— Ви повинні простити мою сестру, лейтенанте Кот- лер, — додав він чемно, — але вона — Безнадійний Випадок. Їй мало чим можна допомогти. Лікарі кажуть, що для до- помоги вже запізно.

— Заткнися, — сказала Гретель, густо почервонівши.

— Заткнися ти, — відповів Бруно з широкою усмішкою.

— Діти, прошу вас, — промовила мати.

Батько стукнув своїм ножом по столу, й усі замовкли. Бруно подивився на нього. Він не здавався дуже розгніваним, але мав такий вигляд, ніби не збирався терпіти далі цю суперечку.

— Я дуже любив історію, коли був малим хлопцем, — сказав лейтенант Котлер після кількох мовчазних хвилин. — І хоч мій батько був професором літератури в університеті, я віддавав перевагу суспільним наукам перед мистецтвом.

— Я цього не знала, Курте, — сказала мати, обернувшись на мить, щоб подивитися на нього. — Він досі навчає сту- дентів?

— Мабуть, що так, — сказав лейтенант Котлер. — Я точ- но не знаю.

— Отакої, як Ви можете не знати? — запитала вона, спо- хмурнівши, і подивилася на нього. — Ви не спілкуєтеся зі своїм батьком?

Молодий лейтенант узяв у рот шматок баранини, і це дало йому можливість обміркувати відповідь. Він подивився на Бруно, ніби пожалкував, що взагалі торкнувся цієї теми.

— Курте, — повторила мати, — Ви хіба не спілкуєтеся зі своїм батьком?

— Власне, ні, — відповів він, зневажливо здвигнувши плечима й не обернувшись. — Він покинув Німеччину кілька років тому. Здається, у тридцять восьмому році. Відтоді я з ним не бачився.

Батько на мить перестав їсти й подивився через стіл на лейтенанта Котлера, ледь спохмурнівши.

— І куди він подався? — запитав він.

— Пробачте мені, гер комендант? — запитав лейтенант Котлер, хоч батько звернувся до нього бездоганно чистим голосом.

— Я запитав Вас, куди він подався. Ваш батько. Професор літератури. Де він оселився, коли покинув Німеччину?

Обличчя лейтенанта Котлера почервоніло, й він став трохи заїкатися, коли заговорив.

— Думаю... Думаю, він нині у Швейцарії, — сказав на- решті. — Востаннє я чув, що він викладає в Бернському уні- верситеті.

— О, так, Швейцарія чудова країна, — швидко сказала мати. — Власне кажучи, я ніколи там не була, але з того, що я чула...

— Він не може бути дуже старим, Ваш батько, — ска- зав батько Бруно, своїм глибоким голосом примусивши їх усіх замовкнути. — Маю на увазі, що Вам лише... скільки? Сімнадцять? Вісімнадцять років?

— Мені щойно виповнилося дев'ятнадцять, гер комен- дант.

— Отже, Вашому батькові десь за сорок, я думаю. Лейтенант Котлер не сказав нічого й не перестав їсти, хоч їжа, схоже, йому більше не смакувала.

— Дивно, що він не захотів залишитися на батьківщи- ні, — сказав батько.

— Ми не близькі, мій батько і я, — сказав лейтенант Котлер, швидко подивившись навколо столу, ніби просив пробачення в кожного. — Правду кажучи, ми не розмов- ляли роками.

— І якими причинами він пояснив свій від'їзд, хотів би я знати, — провадив батько, — покинувши Німеччину під час її найбільшої слави й найглибшої потреби, коли всі ми повинні брати участь у національному відродженні? Він захворів на сухоти?

Лейтенант Котлер подивився на батька Бруно, збен- тежений.

— Пробачте, що Ви сказали?

— Він поїхав до Швейцарії, щоб подихати там свіжим повітрям? — запитав батько.

— Чи мав він якусь конкретну причину покинути Ні- меччину? У тисяча дев'ятсот тридцять восьмому році, — додав він через мить.

— Боюся, що я не знаю, гер комендант, — сказав лейте- нант Котлер. — Запитайте в нього.

— Це зробити було б нелегко, чи не так? Адже він пере- буває надто далеко. Та, можливо, причина справді в тому, що він був хворий, — батько завагався, перш ніж підняв свій ніж та виделку й знову почав їсти. — Або, можливо, він не погоджувався...

— Не погоджувався, гер комендант?

— Не погоджувався з політикою уряду. Вряди-годи ми чуємо легенди про таких людей. Дивні хлопці, здається мені. Одні з них стурбовані. Інші зрадники. Є серед них і боягузи. Ви, звичайно, повідомили своїх зверхників про погляди Вашого батька, лейтенанте Котлер?

Молодий лейтенант розтулив рота й потім проковт- нув, хоч у ту хвилину не їв нічого.

— Не переймайтеся, — весело сказав батько. — Можли- во, це не та тема, яку варто обговорювати за обіднім сто- лом. Ми зможемо глибше обговорити її в пізніший час.

— Гер комендант, — сказав лейтенант Котлер, тривож- но нахилиючись уперед. — Запевняю Вас...

— Це не та тема, яку варто обговорювати за обіднім столом, — гостро повторив батько, відразу примусивши лейтенанта замовкнути, а Бруно дивився то на одного, то на другого, водночас утішений і наляканий атмосферою.

— Я хотіла би поїхати до Швейцарії, — сказала Гретель після тривалої мовчанки.

— Їж свій обід, Гретель, — сказала мати.

— Уже й сказати нічого не можна!

— Їж свій обід, — повторила мати й хотіла ще щось сказати, але її перебив батько, який знову покликав Павела.

— Що з тобою діється сьогодні ввечері? — запитав він, коли Павел відкорковував нову пляшку. — Я вже вчетверте кличу тебе, щоб ти приніс мені вина.

Бруно дивився на Павела, сподіваючись, що він почуватиметься нормально, адже офіціант відкорковував пляшку без інцидентів. Але після того, як він наповнив келих батька й обернувся налити вина лейтенантові Котлеру, він якось випустив пляшку з рук, і вона впала, виливши вино, буль-буль-буль, прямо на коліна молодика.

Те, що сталося потім, було несподіваним і дуже неприємним. Лейтенант Котлер дуже розгнівався на Павела, й ніхто — ні Бруно, ні Гретель, ні мати, ні навіть батько — не втрутилися, щоб не дати йому зробити те, що він зробив, хоч жоден із них не міг на те дивитися. Хоч це й примусило Бруно заплакати, а Гретель смертельно зблідла.

Увечері, лягаючи спати, Бруно подумав про те, що сталося за обідом. Він пригадав, як добре поставився Павел до нього в той день, коли він змайстрував собі гойдалку, і як він зупинив кровотечу, і як обережно змастив рану зеленкою. І хоч Бруно вважав батька чоловіком добрим і поміркованим, йому здалося вкрай несправедливим, що ніхто не зупинив лейтенанта Котлера, який так розлютився на Павела, і якщо такі події постійно відбуваються в Геть-Звідси, то він ліпше не сперечатиметься ні з ким і ні про що; для нього буде найкраще тримати свій рот завжди стуленим і не створювати жодного безладу. Деяким людям це може не сподобатися.

Його життя в Берліні тепер здавалося Бруно далеким спогадом, і він майже не пам'ятав, який вигляд мав Карл, Даніель або Мартін, крім того, що один із них був рудий.

Розділ чотирнадцятий

Бруно вельми правдоподібно бреше

Протягом кількох тижнів після цього Бруно йшов із дому, коли гер Ліст закінчував свої уроки, а мати лягала поспати після полудня, й ішов понад загорожею, щоб побачитися зі Шмулем, який майже щодня чекав на нього, сидючи зі схрещеними ногами на землі, дивлячись на пилуку під собою.

Одного разу Шмуль прийшов із підбитим оком, і коли Бруно запитав у нього, що сталося, то він похитав головою і сказав, що не хоче про це говорити. Бруно запевнив його, що хулігани водяться у світі повсюди, не тільки в берлінських школах, й один із них, певно, й поставив Шмулеві синця. Він прагнув допомогти другові, але не міг придумати, як це зробити, а Шмуль вочевидь хотів прикинутися, що з ним нічого не сталося.

Щодня Бруно запитував Шмуля, чи той дозволить йому пролізти під колючим дротом, щоб вони могли погратися вдвох на протилежному боці загорожі, але щодня Шмуль казав йому, що не треба, що це погана думка.

— Я не знаю, чому ти так пориваєшся приповзти сюди, — казав Шмуль. — Тут немає нічого гарного.

— Ти не намагався жити в моєму будинку, — казав Бруно. — По-перше, у ньому немає навіть п'ятьох дверей, лише три. Як можна жити в такому вузькому просторі?

Він забув розповідь Шмуля про те, як в одній кімнаті жило одинадцяттеро людей до того, як їх привезли в табір Геть-Звідси, й серед них був хлопець Лука, який бив Шмуля, навіть якщо той не робив нічого поганого.

Одного дня Бруно запитав, чому Шмуль і всі інші люди по той бік загорожі носять однакові смугасті піжами й однакові тканинні шапочки.

— Це вони нас так одягли, коли привезли сюди,

— по-яснив Шмуль. — Вони забрали наш колишній одяг.

— Але ви ніколи не прокидаєтеся вранці й не хочете вдягти щось інше? У вашому гардеробі має бути якийсь інший одяг.

Шмуль блимнув очима й розтулив рота, аби щось сказати, але передумав.

— Мені не подобаються смути, — сказав Бруно, хоч це була неправда.

Насправді йому подобалися смути, і йому вкрай набридло носити штани, сорочки, краватки й черевики, надто тісні йому, тоді як Шмуль та його друзі мусили носити смугасті піжами весь час.

Якогось ранку Бруно прокинувся й завважив, що вперше за кілька тижнів із неба падає густий дощ. Він почався ще опівночі, і Бруно навіть думав, що дощ не дасть йому спати, та коли Бруно прокинувся, то не пам'ятав, як усе почалося. Коли вранці він з'їв свій сніданок, дощ досі падав. Під час уроків із гером Лістом дощ досі йшов. Коли він заходився їсти другий сніданок, дощ не припинився. Це був поганий знак, який означав, що він не зможе покинути дім і зустрітися зі Шмулем.

Того полудня Бруно лежав на своєму ліжку з книжкою, але йому було важко зосередитися, й саме тоді Безнадійний Випадок прийшла з ним побачитися. Вона не часто приходила до кімнати Бруно, воліючи постійно впорядковувати та перевпорядковувати колекцію ляльок у вільний час. Проте погана погода перешкодила їй гратися у звичну гру.

— Чого тобі? — запитав Бруно.

— Яке люб'язне привітання, — сказала Гретель.

— Я читаю, — відповів Бруно.

— Що ти читаєш? — запитала вона, й, замість відповіді, він просто обернув до неї палітурку книжки, щоб сама побачила.

Вона форкнула, й кілька бризок слини долетіли до обличчя Бруно.

— Яка нудота, — сказала вона своїм співучим голосом.

— Це зовсім не занудна книжка, — не погодився з нею Бруно. — Вона пригодницька. І читати її цікавіше, аніж ба- витися з ляльками, у цьому сумніватися не випадає.

Гретель пустила цей укол повз вуха.

— Чим ти розважаєшся? — запитала вона, ще більше роздратувавши Бруно.

— Я вже тобі сказав, я намагаюся читати, — сказав він роздратованим голосом. — Якби деякі люди не заважали мені.

— Мені немає чого робити, — відповіла вона. — Я не- навиджу дощ.

Бруно було важко це зрозуміти. Він не здивувався, що їй немає чого робити, бо вона відрізнялася від нього, який любив пригоди та дослідження й знайшов собі друга. Вона взагалі дуже рідко виходила з дому. Було схоже, що цього разу вона нудилася тому, що не мала іншого вибору, як залишатися вдома. Проте траплялися хвилини, коли брат і сестра забували про свій обов'язок тероризувати од- не одного й розмовляли, як цивілізовані людські створін- ня, й Бруно вирішив, що це буде одна з таких хвилин.

— Я також ненавиджу дощ, — сказав він. — Я мав би вже зустрітися зі Шмулем. Він подумає, що я забув про нього.

Ці слова вилетіли в нього з рота швидше, аніж він устиг їх зупинити, і Бруно відчув біль у шлунку й розлютився на себе за те, що сказав.

— Ти мав би зустрітися з ким? — запитала Гретель.

— Ти про що? — здивувався Бруно, закліпавши очима.

— З ким ти мав би зустрітися? — знову запитала Гретель.

— Пробач, — сказав Бруно, намагаючись думати швидко. — Я погано тебе почув. Ти можеш повторити свої слова?

— З ким ти мав би зустрітися? — загорлала Гретель, нахилившись так, щоб її слова не могли тепер обминути його вуха.

— Я ніколи не казав, що маю з кимось зустрітися, — промовив він.

— Ні, ти це сказав. Ти сказав, що хтось подумає, ніби ти про нього забув.

— Пробач?

— Бруно! — сказала вона погрозливым голосом.

— Ти збожеволіла? — запитав він, намагаючись довести, що вона все це вигадала, проте він говорив не вельми переконливо, бо не був таким природним актором, як бабуся, й Гретель похитала головою й тицьнула в нього пальцем.

— Щоб ти сказав, Бруно? — наполягала вона. — Ти сказав, що маєш зустрітися з кимось. З ким ти маєш зустрітися? Скажи мені! Тут немає нікого, з ким ти міг би погратися, хіба не так?

Бруно обміркував дилему, в яку потрапив. З одного боку, вони обоє мали одну істотну спільну характеристику: не належали до світу дорослих. І хоч він ніколи її не запитував, та були всі шанси, що вона теж почувалася самотньою в Геть-Звідси. Зрештою, в Берліні вона мала Гільду, Ізабель та Луїзу, з якими могла погратися. Звичайно, то були набридливі дівчата, але ж вони доводилися їй подругами. А тут вона не мала нікого, крім своєї колекції неживих ляльок. Хто знає, чи Гретель справді не божевільна. Можливо, вона думає, що ляльки розмовляють із нею?

Але, беззаперечно, Шмуль його друг, а не її, і він не хоче ділитися. Залишався лише один вихід із прикрої ситуації — збрехати.

— Я маю нового друга, — почав він. — Нового друга, з яким я щодня зустрічаюся. І він чекає мене тепер. Але ти про це нікому не кажи.

— Чому?

— Бо він існує лише в моїй уяві, — сказав Бруно, намагаючись здаватися збентеженим, таким, яким здавався лейтенант Котлер, коли потрапив у пастку своєї історії про батька, що виїхав до Швейцарії. — Ми граємося з ним щодня.

Гретель роззявила рота й витріщилася на нього, а потім зареготала.

— Уявний друг! — вигукнула вона. — Хіба ти не досить уже великий, щоб вигадувати собі друзів?

Бруно прикинувся засоромленим і збентеженим, аби зробити свою вигадку переконливішою. Він вигнувся на ліжку й не дивився їй у вічі, це принесло йому вітху й примусило подумати, що, можливо, він не такий уже поганий актор. Він хотів би почервоніти, але це було важко, тож він став пригадувати ніякові ситуації, у яких опинявся протягом років, сподіваючись, що ці спогади допоможуть.

Він пригадав, як колись забув замкнути ванну, й бабуся увійшла й усе побачила. Він згадав, як підняв у класі руку та звернувся до вчительки: «Мамо!» — і всі сміялися з нього. Він згадав про те, як упав із велосипеда перед групою дівчат, коли хотів показати їм якийсь особливий трюк, роздер собі коліно й заплакав.

Один зі спогадів спрацював, і обличчя почервоніло.

— Подивись на себе, — підтвердила його успіх Гретель, — ти весь червоний.

— Бо я не хотів казати тобі про це, — мовив Бруно.

— Уявний друг. Чесно кажучи, Бруно, це ти — безнадійний випадок.

Бруно всміхнувся, бо знав дві речі. По-перше, його брехня спрацювала, а по-друге, якщо хтось тут і Безнадійний Випадок, то не він.

— Залиш мене, — сказав він. — Я хочу почитати книжку.

— Не розумію, чому ти не ляжеш, не заплющив очі

й не дозволиш своєму уявному другові почитати її для тебе? — сказала Гретель, у захваті від себе, бо тепер знала його таємницю й мала намір скористатися нею. — Він би зробив для тебе твою роботу.

— Можливо, я пошлю його викинути всіх твоїх ляльок із вікна, — сказав Бруно.

— Спробуй тільки — і матимеш великі проблеми, — сказала Гретель, і він знав, що сестра не жартує. — Але скажи мені, Бруно, що ви з твоїм уявним другом робите такого, що він настільки цінний для тебе?

Бруно подумав. Він зрозумів, що справді хотів трохи поговорити про Шмуля, й це був найліпший спосіб зробити це, не розповідаючи їй правди про його існування.

— Ми розмовляємо про все на світі, — сказав він їй. — Я розповідаю йому про наш дім у Берліні та про наші будинки, вулиці й прилавки, з яких продають фрукти та го- родину, про кав'ярні й про те, що не варто виходити в мі- сто в суботу, якщо не хочеш, щоб тебе штовхали від стовпа до стовпа, і про Карла, Даніеля та Мартіна, моїх найкращих у житті друзів.

— Як цікаво, — сказала Гретель саркастичним тоном, бо вона нещодавно відсвяткувала день народження, мала вже тринадцять років і вважала цей сарказм вершиною витонченості. — А що він розповідає тобі?

— Він розповідає мені про свою родину та про годинни- кову майстерню, над якою він жив, і про пригоди, які з ним сталися згодом, і про друзів, які в нього були, і про людей, яких він тут знає, і про хлопців, які з ним гралися, але те- пер їх немає, вони зникли, навіть не попрощавшись із ним.

— Це звучить як повний кошик сміху, — сказала Гре- тель. — Я б хотіла, щоб він був моїм уявним другом.

— А вчора він сказав мені, що його дідуся ніхто не ба- чив уже протягом кількох днів, і ніхто не знає, де він є,

і щоразу, коли мій друг запитує про це батька, той починає плакати й обіймати Шмуля так міцно, що він боїться бути задавленим до смерті.

Бруно закінчив свою розповідь й відчув, що його голос став дуже спокійним. Він повторював те, що йому справді розповідав Шмуль, але він тоді чомусь не розумів, як тяжко доводилося його другові. Та коли Бруно сам усе це проговорив, то він гірко пожалкував, що не сказав тоді нічого, щоб утішити Шмуля, а натомість наплів йому різних дурниць про дослідження.

«Я попрошу в нього пробачення завтра», — сказав він собі.

— Якби батько знав, що ти розмовляєш із другом, який існує лише в твоїй уяві, це йому не сподобалося б, — сказала Гретель. — Думаю, ти повинен припинити ці розмови.

— Чому? — запитав Бруно.

— Бо вони шкодять здоров'ю, — сказала вона. — Це перша ознака божевілля.

Бруно похитав головою.

— Не думаю, що я зможу їх припинити, — сказав він після тривалої паузи. — Бо не хочу.

— Усе одно, — сказала Гретель, і її голос звучав усе більш по-дружньому. — Я тримала б це при собі на твоєму місці.

— Справді, — сказав Бруно, намагаючись здаватися сумним, — мабуть, ти маєш рацію. Ти нікому не скажеш, правда?

Вона похитала головою.

— Нікому не скажу. Крім своєї уявної подруги. Бруно ковтнув повітря.

— Ти маєш уявну подругу? — запитав він, уявивши, як вона по той бік загорожі спілкується з дівчиною свого віку, обмінюючись із нею саркастичними репліками.

— Ні, — відповіла вона, сміючись. — Мені вже,

слава Богу, тринадцять років. Я не можу поводитись, як дити-на, а ти можеш.

І з цими словами вона вибігла з кімнати, й Бруно почув, як вона розмовляє зі своїми ляльками в протилежній кімнаті та сварить їх за те, що вони влаштували безлад, поки вона покинула їх на короткий час, і що тепер вона мусить їх переставити, невже вони думають, що їй нема куди використати свій час?

— Дехто тут геть знахабнів! — голосно сказала вона, перш ніж узятися за свою справу.

Бруно спробував повернутися до книжки, але поки що він утратив до неї інтерес, дивився у вікно на дощ і думав, чи Шмуль, хоч би де він був, також згадує про нього і чи скупає він за їхніми розмовами так само, як Бруно.

Розділ п'ятнадцятий І як він тільки міг?

Протягом кількох тижнів дощ то лив, то переставав, і Бруно й Шмуль не бачилися так часто, як їм би хотілося. Коли вони побачилися після першої великої зливи, Бруно відчув тривогу за свого друга, бо той ніби ще дужче схуд, а його обличчя стало ще сірішим, ніж було. Іноді Бруно приносив йому хліба з сиром. Але від будинку до місця зустрічі хлопчиків було далеко, іноді Бруно хотілося їсти дорогою, і він виявляв, що, надкусивши пиріжок, він не міг не надкусити його ще, і зрештою від пиріжка залишався такий маленький шматок, що його не можна було давати Шмулеві, бо він би тільки розпалив йому апетит, але не наситив би.

Наближався батьків день народження, й хоч батько не хотів, щоб його перетворювали на суету, та мати вирішила влаштувати вечірку для всіх офіцерів, які служили в Геть-Звідси. Щоразу, коли вона сідала обмірковувати плани

на вечірку, лейтенант Котлер виявляв бажання допомогти їй і вдвох вони склали набагато більше списків, ніж було потрібно.

Бруно вирішив також укласти власний список. Список усіх тих причин, через які він терпіти не міг лейтенанта Котлера.

По-перше, той ніколи не всміхався й завжди мав такий вигляд, ніби міркує, кого йому викреслити зі свого заповіту.

У ті рідкісні хвилини, коли лейтенант Котлер звертався до Бруно, він називав його «маленьким чоловічком», що було великою несправедливістю, бо, як казала мати, він просто ще не досить виріс.

Не кажучи вже про те, що він завжди був у вітальні з матір'ю, жартував із нею, а мати сміялася з його жартів набагато голосніше, аніж з батькових.

Одного разу, коли Бруно дивився на табір із вікна своєї спальні, він побачив, як до загорожі підійшов собака й го- лосно загавкав, і лейтенант Котлер, почувши гавкіт, підій- шов до собаки й застрелив його. Крім того, Бруно драгу- вала дурнувата поведінка Гретель, яка завжди вибігала з дому, коли лейтенант Котлер був поблизу.

І Бруно досі не забув пригоди з Павелом, офіціантом, який насправді був лікарем, не забув, як озвірів молодий лейтенант, коли Павел розлив на нього вино.

А коли батька викликали на ніч у Берлін, лейтенант крутився біля будинку, ніби йому доручали охороняти його: він був тут, коли Бруно лягав спати й уже снував поблизу, коли малий ще навіть не прокинувся.

Було багато й інших причин, чому Бруно не любив лейтенанта Котлера, але ці першими спали йому на думку.

Пополудні напередодні вечірки на честь батькового дня народження Бруно зі своєї кімнати почув, як лейтенант Котлер підійшов до будинку, говорячи до когось, хоч він не чув, аби хтось йому відповідав. Через кілька

хвилин, спускаючись сходами, Бруно почув, як мати віддає роз- порядження, як і що треба зробити, а лейтенант Котлер їй відповідає: «Не турбуйтеся, він знає, з якого боку його хліб намащений маслом», — і сміється бридким сміхом.

Бруно йшов до вітальні з новою книжкою, яку подарував йому батько і яка називалася «Острів скарбів», аби посидіти годину або дві й почитати, та в коридорі зіткнувся з лейтенантом Котлером, який щойно вийшов із кухні.

— Привіт, малий чоловічку, — сказав лейтенант із на- смішкою в голосі, як звичайно.

— Привіт, — відповів Бруно, спохмурнівши.

— Куди ти йдеш?

Бруно подивився на нього, і йому відразу спали на думку ще сім причин не терпіти його.

— Я йду туди почитати свою книжку, — сказав він, по- казавши рукою в бік вітальні.

Не сказавши їй слова, лейтенант Котлер вихопив книжку з рук Бруно і став гортати її.

— «Острів скарбів», — сказав він. — Про що вона?

— Про острів, на якому зберігаються скарби, — сказав Бруно повільно, щоб лейтенант устиг зрозуміти його слова.

— Про це я міг би й здогадатися, — сказав Котлер, подивившись на нього таким поглядом, що, здавалося, добре відшмагав би його, якби хлопець був його сином, а не ко- менданта. — Скажи мені щось таке, чого я не знаю.

— У книжці розповідається про пірата, — сказав Бруно.

— Його звать Довгий Джон Сільвер. І про хлопця на ім'я Джим Гокінс.

— Англійського хлопця? — запитав Котлер.

— Так, — сказав Бруно.

— Пхе, — скривився лейтенант.

Бруно витріщився на нього й подумав, чи довго ще він

триматиме його книжку. Не схоже було, щоб вона особливо його цікавила, та коли Бруно потягся взяти її, лейтенант відсмикнув руку з книжкою.

— Пробач, — сказав він, простягнувши її знову, та, коли Бруно спробував узяти книжку, він удруге відсмикнув руку.

— О, пробач, — повторив він і знову простяг до нього руку з книжкою та цього разу Бруно вихопив її в нього швидше, ніж той устиг прибрати руку.

— Ну ти й швидкий, — буркнув лейтенант крізь зуби.

Бруно спробував обминути його, але з якоїсь причини лейтенант Котлер хотів поговорити з ним сьогодні.

— Усе готове для вечірки? — запитав він.

— Я готовий, — сказав Бруно, який останніми днями проводив більше часу з Гретель і розвинув у собі смак до сарказмів. — А чи готові Ви, не знаю.

— Тут буде багато людей, — сказав лейтенант Котлер, важко дихаючи й озираючись навколо, наче це був його дім, а не дім Бруно. — Ми поводитимемося добре, чи не так?

— Я поводитимуся добре, — сказав Бруно. — А як поводитиметеся Ви, не знаю.

— Ти надто багато базикаєш як на такого маленького чоловічка, — сказав лейтенант Котлер.

Бруно звузив очі, і йому захотілося бути вищим, сильнішим і на вісім років старшим. Бомба гніву вибухнула в ньому, зажадалося знайти мужність сказати все, що хотілося сказати. Одна річ, вирішив він, коли мене повчають щό мені робити мати або батько — це розумно й цього слід очікувати, — але зовсім інша річ, коли від тебе чогось вимагає хтось інший. Навіть носій такого звучного титулу, як «лейтенант».

— О, любий Курте, Ви ще тут, — сказала мати, виходячи з кухні. — У мене зовсім мало вільного часу... О! — вигукнула вона, помітивши, що Бруно стоїть тут. —

Бруно! Ти що тут робиш?

— Я йшов до вітальні почитати свою книжку, — сказав Бруно. — Нарешті я налаштувався її почитати.

— Що ж, зайди на мить на кухню, — сказала вона. — Я маю приватно поговорити з лейтенантом Котлером.

І вони пішли вдвох до вітальні, й лейтенант Котлер зачинив двері перед носом Бруно.

Закипівши гнівом, Бруно ввійшов до кухні, де його чекав найбільший сюрприз у житті. Там, дуже далеко від протилежного боку дротяної загорожі, сидів за столом Шмуль. Бруно не повірив своїм очам.

— Шмуль! — вигукнув він. — Що ти тут робиш?

Шмуль підвів погляд, і його нажахане обличчя розпливлося в широкій усмішці, коли він побачив перед собою друга.

— Бруно! — сказав він.

— Що ти тут робиш? — повторив Бруно, бо хоч досі геть не зрозумів, що відбувалося по той бік дротяної загорожі, та щось було в тамтешніх людях таке, що не дозволяло їм приходити в його дім.

— Він привів мене сюди, — сказав Шмуль.

— Він? — запитав Бруно. — Ти ж не маєш на увазі лей-тенанта Котлера?

— А кого ж? Він сказав, що тут є для мене робота.

І коли Бруно подивився вниз, то побачив шістдесят чотири маленькі келишки, якими користувалася мати, коли приймала свої лікувальні лікери. Усі вони стояли на кухонному столику, а біля них була велика миска з теплою мильною водою й лежав стосик паперових сер-веток.

— Що, в Бога, ти тут робиш? — запитав Бруно.

— Вони наказали мені почистити келихи, — сказав Шмуль. — Їм знадобився хтось із тонкими пальцями.

Ніби бажаючи підтвердити те, що Бруно вже знав, він простяг руку, й Бруно не міг не помітити, що вона схожа на руку скелета, якого гер Ліст приніс із собою одного дня, коли вони вивчали анатомію людини.

— Я ніколи раніше не помічав, — сказав він тихо, ніби звертаючись сам до себе.

— Чого ти ніколи не помічав? — запитав Шмуль.

У відповідь Бруно простяг свою руку, так що кінчики їхніх середніх пальців майже доторкнулися.

— Наші руки, — сказав він. — Вони такі різні. Поглянь! Обидва хлопці водночас подивилися вниз і завважили різницю. Хоч Бруно був малий для свого віку й зовсім не товстий, його рука здавалася здоровою і сповненою життя. Вени не виднілися крізь шкіру, а пальці не здавалися засохлими гілочками. Проте рука Шмуля розповідала зовсім іншу історію.

— Як вона в тебе стала такою? — запитав Бруно.

— Не знаю, — сказав Шмуль. — Колись вона була такою, як і в тебе, але я не помітив, як вона змінилася.

Бруно спохмурнів. Він подумав про людей у їхніх смугастих піжамах і про те, що могло відбуватися з ними, і, певно, відбувалося щось дуже погане, якщо люди ставали такими хворими. Усе це не мало для нього найменшого глузду. Не бажаючи більше дивитися на руку Шмуля, Бруно відвернувся й відчинив дверцята холодильника, шукаючи там чогось поїсти. Він знайшов половинку фаршированого курчати, що залишилася від другого сніданку, і його очі спалахнули радістю, бо мало було страв, які він любив би більше за холодну курятину, фаршировану шавлією та цибулею. Він узяв ніж із шухляди, відрізав собі кілька шматків і намастив їх начинкою, перш ніж обернувся до свого друга.

— Я дуже радий, що ти тут, — сказав він, розмовляючи з напханим ротом. — Якби тобі не треба було почистити ці келишки, я показав би тобі свою кімнату.

— Він наказав мені не сходити з цього місця, бо інакше мене покарають.

— Нехай він мені не вказує, — промовив Бруно, намагаючись здаватися хоробрішим, ніж насправді був. — Це мій дім, а не його, і коли батька немає, то я тут розпоряджаюся. Чи можеш ти повірити, він навіть не

читав «Ос- трів скарбів»?

Шмуль, здавалося, зовсім його не слухав. Натомість його погляд зосередився на шматках курятини та начинки, що їх Бруно недбало запихав собі в рот. Через мить Бруно усвідомив, на що дивиться його друг, і відразу почув себе винним.

— Пробач мені, Шмулю, — швидко сказав він. — Я мав би дати кілька шматків курятини й тобі. Ти голодний?

— Це те запитання, якого ти ніколи не повинен ставити мені, — сказав Шмуль, який, хоч ніколи у своєму житті й не зустрічався з Гретель, а також трохи тямив у сарказмах.

— Зачекай, я відріжу кілька шматків і для тебе, — сказав Бруно, відчинивши холодильник і відрізавши ще три добрі шматки.

— Ні, бо він може знову ввійти, — сказав Шмуль, швидко хитаючи головою й дивлячись на двері.

— Може ввійти? Ти ж не маєш на увазі лейтенанта Кот- лера?

— Мені доручено лише почистити келишки, — сказав Шмуль, розпачливо подивившись на миску з водою, яка стояла перед ним, а тоді глянув на шматки курятини, що їх Бруно нарізав для нього.

— Він не заперечуватиме, — сказав Бруно, якого збен- тежила тривога Шмуля. — Це ж тільки їжа.

— Я не можу, — сказав Шмуль, хитаючи головою, зда- валося, він от-от заплаче. — Він прийде знову, я знаю, він прийде, — провадив він, швидко промовляючи свої сло- ва. — Я мав би з'їсти їх тоді, коли ти запропонував мені їх, а тепер надто пізно, якщо я їх візьму, він увійде й...

— Шмулю! Ось, їж! — сказав Бруно, підступивши до друга й поклавши йому в долоню скибочки курятини. — Просто з'їж їх. Там ще багато залишилося для нашого

чаю, про це не турбуйся.

Хлопець подивився на їжу у своїй долоні, а потім глянув на Бруно, широко розплющеними і вдячними, але нажаханими очима. Він кинув ще один погляд у напрямку дверей, а тоді, здавалося, ухвалив рішення, бо вкинув усі три шматки собі в рот, усі відразу, й розжував їх за двадцять секунд.

— Не їж так швидко, — сказав Бруно. — Ти захворієш.

— Мені байдуже, — сказав Шмуль, слабко усміхнувшись. — Дякую тобі, Бруно.

Бруно усміхнувся йому у відповідь і хотів запропонувати йому ще чогось поїсти, але саме в цю мить лейтенант Котлер увійшов до кухні й зупинився, побачивши, що двоє хлопчиків розмовляють між собою. Бруно витріщився на нього, відчувши, що атмосфера відразу стала тяжкою.

Плечі Шмуля опустилися, він узяв наступний келишок і заходився полірувати його. Не звертаючи уваги на Бруно, лейтенант Котлер підійшов до Шмуля й обпалив його лютим поглядом.

— Що ти робиш? — загорлав він. — Хіба я не наказав тобі відполірувати келишки?

Шмуль швидко кивнув головою й затремтів усім тілом, а тоді взяв іншу серветку й занурив її в миску з водою.

— Хто тобі дозволив розмовляти в цьому домі? — провадив Котлер. — Ти смієш не підкорятися мені?

— Ні, пане, — відповів йому Шмуль спокійним голо- сом. — Пробачте, пане.

Він подивився на лейтенанта Котлера, який спохмурнів, трохи подавшись уперед і нахиливши голову, пильно придивляючись до обличчя хлопця.

— Ти щось їв? — запитав він спокійним голосом, ніби не міг цього повірити.

Шмуль похитав головою.

— Ти їв, — наполягав лейтенант Котлер. — Ти щось украв із холодильника?

Шмуль розтулив рота і стулив його. Тоді розкрив його знову і спробував знайти слова, але нічого не знайшов. Він подивився на Бруно, його очі благали допомоги.

— Відповідай! — загорлав лейтенант Котлер. — Ти щось украв із холодильника?

— Ні, пане. Це він дав мені їжу з холодильника, — ска- зав Шмуль, сльози наповнили йому очі, коли він поди- вився в бік Бруно.

— Він мій друг, — додав він.

— Твій... — почав лейтенант Котлер, збентежено поди- вившись на Бруно. Він завагався.

— Що ти маєш на увазі, сказавши «мій друг»? — запитав він. — Ти знаєш цього хлопця, Бруно?

Рот у Бруно розкрився, й він спробував пригадати, як застосовувати рот, коли ти хочеш сказати: «Так». Він ніколи не бачив когось такого нажаханого, яким був у цю хвилину Шмуль, і хотів сказати те, що слід, аби поліпшити ситуацію, але він зрозумів, що не зможе цього сказати, бо сам був не менш нажаханим.

— Ти знаєш цього хлопця? — повторив Котлер гучні- шим голосом. — Ти розмовляв із ув'язненим?

— Я... він був тут, коли я ввійшов, — сказав Бруно. — Він чистив келишки.

— Я не про це тебе запитав, — сказав Котлер. — Раніше ти його бачив? Ти з ним розмовляв? Чому він каже, що ти йому друг?

Бруно хотів би втекти звідси. Він ненавидів лейтенан- та Котлера, але той наступав на нього тепер, і Бруно міг за- раз думати лише про той день, коли він побачив, як лейте- нант застрелив собаку, та про вечір, коли Павел розгнівав його так, що він...

— Скажи мені, Бруно, — загорлав Котлер, його обличчя почервоніло. — Я не запитуватиму тебе втретє.

— Я ніколи з ним не розмовляв, — відразу відповів йому Бруно. — Я ніколи не бачив його раніше у своєму житті. Я не знаю його.

Лейтенант Котлер кивнув головою — здається, він був задоволений відповіддю Бруно. Дуже повільно він обернув голову, щоб подивитись на Шмуля, який більше не плакав, а лише дивився в підлогу, дивився так, ніби намагався переконати свою душу не жити більше в його хирлявому тілі, а вислизнути з нього, полетіти до дверей, а потім піднятися в небо й попливти далеко між хмарами.

— Ти відполіруй усі ці келишки, — сказав лейтенант Котлер дуже тихим голосом, таким тихим, що Бруно його майже не чув. Було таке враження, ніби його гнів змінився на щось інше. Не зовсім протилежне, але несподіване й жахливе. — А тоді я прийду забрати тебе й відведу тебе в табір, де ми поговоримо про те, як треба обходитися з хлопцями, які крадуть. Ти мене зрозумів?

Шмуль кивнув головою, підняв наступну серветку й почав полірувати наступний келишок; Бруно спостерігав, як тремтіли його пальці, й знав, що він боїться зламати один із них. Серце в нього опустилося, але він не міг відвернути погляд, хоч як хотів.

— Ходімо, малий чоловічку, — сказав лейтенант Котлер, підходячи до Бруно й поклавши недружню руку йому на плече. — Ти підеш до вітальні, читатимеш там свою книжку й покинеш цього малого — нехай кінчає свою роботу.

Він промовив те саме слово, яке сказав Павелові, коли послав його шукати колесо з шиною.

Бруно кивнув головою, обернувся й покинув кухню, не озираючись назад. У шлунку йому булькотіло, й на мить він подумав, що його зараз знудить. Він ніколи не відчував такого сорому у своєму житті; він ніколи не сподівався, що зможе повестися так жорстоко. Він дивувався, як хлопець, що вважав себе порядною персоною, міг так боягузливо повестися щодо свого друга. Він просидів у

вітальні кілька годин, але не міг зосередитися на своїй книжці й не наважувався піти на кухню до пізнього вечора, коли лейтенант Котлер уже повернувся, забрав Шмуля й повів його назад до табору.

Кожного з наступних полуднів Бруно приходив до того місця в загорожі, де вони зустрічалися, але Шмуля там жодного разу не було. Через тиждень він переконався в тому, що його провина надто жахлива, й друг ніколи не просить, але того ж таки дня прийшов у захват, побачивши, що Шмуль чекає на нього, сидючи на землі зі схрещеними ногами, як зазвичай, і споглядаючи пилюку під собою.

— Шмулю, — сказав він, підбігши до нього й сідаючи, майже плачучи від полегкості й каяття. — Пробач мені, Шмулю. Я не знаю, чому я так повівся. Скажи, що ти прощаєш мене.

— Усе гаразд, — сказав Шмуль, подивившись на нього. Його обличчя було вкрите синцями, й Бруно скривився, на мить забувши про своє пробачення.

— Що з тобою сталося? — запитав він, але не став чекати на відповідь. — Ти впав із велосипеда, чи не так? Бо таке було зі мною в Берліні два роки тому. Я впав, коли їхав надто швидко, й кілька тижнів ходив чорний і синій. Тобі болить?

— Я більше не відчуваю болю, — сказав Шмуль.

— Схоже, що це, це болить.

— Я більше нічого не відчуваю, — повторив Шмуль.

— Пробач мені за те, що сталося минулого тижня, — сказав Бруно. — Я ненавиджу цього лейтенанта Котлера. Він думає, що може тут усім розпоряджатися, але це не так. Він на мить завагався, відчуваючи, що повинен сказати це ще раз і якомога переконливіше.

— Пробач мені, Шмулю, — промовив він дзвінком

і прозорим голосом. — Мені не віриться, що я не сказав йому правди. Я ніколи не підводив друга так, як тепер. Мені дуже соромно, Шмулю.

І коли він це сказав, то Шмуль усміхнувся, кивнув головою, і Бруно знав, що друг його простив, а тоді Шмуль зробив щось таке, чого не робив ніколи. Він підняв нижню дротину колючої загорожі, як підіймав її, коли Бруно приносив йому їжу, але цього разу він просунув туди свою руку й тримав її там, чекаючи, поки Бруно зробить те саме, а тоді два хлопчики потисли один одному руки й усміхнулися один одному.

Це вперше вони торкнулися один одного.

Розділ шістнадцятий

Стрижка

Минув майже рік відтоді, як Бруно прийшов додому й побачив, що Марія пакує його речі, і його спогади про життя в Берліні майже стерлися. Коли він думав про своє минуле життя, то пригадував, що Карл і Мартін були двома з трьох його найкращих друзів, але хоч як він напружував пам'ять, проте не міг пригадати третього. А потім сталася подія, яка означала, що він може на два дні покинути Геть-Звідси й повернутися у свій колишній будинок: бабуся померла, й родина мала приїхати на похорон.

Коли вони приїхали туди, Бруно виявив, що він уже не такий маленький, яким був, коли покинув цей дім, бо дивився тепер поверх речей, як раніше не міг дивитися, і тепер міг виглянути з вікна свого колишнього будинку на найвищому поверсі.

Бруно не бачився зі своєю бабусею, відколи покинув Берлін, але він щодня думав про неї. Найбільше він пам'ятав ті вистави, які вони втрьох давали на Різдво та на дні народження, й пам'ятав, що вона завжди вдягала його в найкращий костюм, хоч би яку роль він грав. Коли він

подумав про те, що більше вони такого не зроблять, то дуже засмутився.

Два дні, які вони провели в Берліні, також були дуже сумними. На похороні Бруно й Гретель, батько, мати й дідусь сиділи в першому ряду. Батько був у своєму найефектнішому однострої, гладенько випрасуваному та з усіма нагородами. Мати сказала Бруно, що батько особливо сумував, бо він сперечався з бабусею й вони не помирилися перед її смертю.

У церкву принесли чимало вінків, і батько пишався тим, що один із них надіслав Фурор, та коли мати почула про це, то сказала, що бабуся перевернулася б у своїй могилі, якби довідалася, від кого одержала посмертний вінок.

Бруно був майже радий, коли вони повернулися в Геть-Звідси. Той будинок тепер став його домівкою, і він перестав переживати, що тут лише три поверхи, а не п'ять, і його вже не так турбувало, що солдати ходили по дому, ніби це була їхня власна оселя. Він потроху дійшов висновку, що тут не так уже й погано, а надто після того, як познайомився зі Шмулем. Бруно знав, що йому можна багато з чого радіти, а найбільше з того, що мати й батько були тепер майже весь час веселі, бо матері не доводилося пити так багато своїх лікувальних хересів або пополудні залягати в сон. А Гретель переживала фазу — материні слова — і намагалася не потрапляти братові на очі.

Можна було також відзначити той факт, що лейтенанта Котлера кудись перевели з Геть-Звідси, й він не крутився поблизу, весь час сердячи й дратуючи Бруно. (Від'їзд лейтенанта стався дуже раптово, батьки довго сварилися з цього приводу пізно вночі, але він подався геть, поза будь-якими сумнівами, і вже не мав шансів повернутися; Гретель була невтішною.) А у Бруно була ще одна причина радіти: ніхто більше не називав його «малим чоловічком».

Але найбільше його втішало те, що він мав друга на ім'я Шмуль.

Він із радістю кожного полудня прогулювався понад загорожею й радів тому, що його друг виглядав набагато щасливішим у ці дні, і його очі не здавалися такими проваленими, хоч тіло досі було неймовірно худим, а обличчя неприємно сірим.

Одного дня, сидячи навпроти нього на їхньому звичному місці, Бруно зауважив:

— Це найдивніша дружба, яку я будь-коли мав.

— Чому? — запитав Шмуль.

— Бо з кожним іншим хлопцем, із яким я приятелював, я міг погратися, — відповів Бруно. — А з тобою ми ні-коли не гралися. Усе, що ми можемо робити, — це сидіти тут і розмовляти.

— Мені подобається сидіти тут і розмовляти, — сказав Шмуль.

— Мені також, звичайно, — сказав Бруно. — Але шкода, що вряди-годи ми не спілкуємося якимось активніше. На-приклад, можна щось досліджувати. Або грати у футбол. А ми навіть бачити один одного можемо тільки крізь цю сітку з колючого дроту.

Бруно часто висловлював такі коментарі, бо хотів прикинутися, що інциденту, який стався кілька місяців тому, коли він заперечив свою дружбу зі Шмулем, ніколи не було. Той інцидент досі давив йому на свідомість і примушував почуватися погано, хоч Шмуль, треба віддати йому належне, здається, забув про все це.

— Можливо, ми колись і пограємося, — сказав Шмуль. — Якщо вони випустять нас звідси.

Бруно думав усе більше й більше про обидва боки дрютяної загорожі й насамперед про те, навіщо вона тут стоїть. Він думав про те, щоб поговорити з батьком або матір'ю на цю тему, але підозрював, що вони або розгніваються на нього за таку розмову, або скажуть щось

неприємне про Шмуля та його родину, тож натомість Бруно зважився на дуже незвичайний крок. Він вирішив поговорити з Безна- дійним Випадком.

Кімната Гретель істотно змінилася, відколи він там востаннє був. По-перше, не було на видноті жодної ляльки. Десь місяць тому, близько того часу, коли лейтенант Котлер покинув Геть-Звідси, Гретель вирішила, що вона більше не любить ляльок, склала їх у чотири великі сумки й викинула геть. Натомість вона повісила на стіну кілька мап Європи, які їй подарував батько, й щодня приколювала до них кнопки й постійно переставляла їх, після того як читала денну газету. Бруно боявся, що вона близька до божевілья. А проте вона не дражнила його й не чіплялася так часто, як раніше, тому він подумав, що не буде шкоди, якщо поговорити з нею.

— Привіт, — сказав він, чемно постукавши, бо знав, як вона гнівалася, коли він заходив без стуку.

— Чого тобі треба? — запитала Гретель, яка сиділа за туалетним столиком, експериментуючи зі своїм волоссям.

— Нічого, — сказав Бруно.

— Тоді мотай звідси.

Бруно кивнув головою, а проте ввійшов і сів на ліжку. Гретель подивилася на нього краєчком ока, проте не сказала нічого.

— Гретель, — сказав він, — я можу поставити тобі одне запитання?

— Якщо ти поставиш його швидко, — сказала вона.

— Усе тут у Геть-Звідси... — але вона негайно його ур- вала.

— Це місце не називається Геть-Звідси, — сердито сказала вона таким тоном, ніби це була найгірша помилка, якої хтось припустився в історії світу. — Чому ти не назвеш його правильно?

— Бо всі кажуть Геть-Звідси, — запротестував він.

— Неправда, — сказала вона, правильно

вимовивши йому назву концентраційного табору.

Бруно спохмурнів і стеноу плечима.

— Але ж я сказав те саме, — заперечив він.

— Ні, ти сказав не так. Але я не маю наміру сперечати- ся з тобою, — сказала Гретель, уже втративши терпіння, бо вона, зрештою, мала його небагато. — Але в чому річ? Що ти хочеш запитати в мене?

— Я хочу запитати в тебе про загорожу, — твердо про- мовив він, бо вирішив, що це найголовніша річ, із якої треба почати. — Я хочу знати, навіщо вона тут потріб- на.

Гретель обкрутилася на своєму стільці й подивилася на нього з цікавістю.

— Ти хочеш сказати, що не знаєш про це? — запитала вона.

— Ні, — сказав Бруно. — Я не розумію, чому нас не пуска- ють на протилежний бік. Що з нами таке погане, що ми не можемо піти туди погратися?

Гретель витріщилася на нього, а тоді раптом зарего- тала, зупинившись тільки тоді, коли побачила, що Бруно цілком серйозний.

— Бруно, — сказала вона дитячим голосом, так ніби це було найочевиднішою річчю у світі, — загорожа стоїть не для того, щоб ми туди не заходили. Вона має перешкоди- ти їм виходити звідти.

Бруно поміркував над її словами, але вони не прояс- нили йому ситуацію.

— Але чому? — запитав він.

— Тому, що їх треба тримати разом, — пояснила Гре- тель.

— Разом із їхніми родинами, ти хочеш сказати?

— Ну так, разом із їхніми родинами. Але також разом із людьми їхньої породи.

— Що ти маєш на увазі під їхньою породою? Гретель зітхнула й похитала

головою.

— Я маю на увазі євреїв, Бруно. Ти цього хіба не знав? Ось чому їх треба тримати разом. Вони не повинні змішуватися з нами.

— Євреїв, — повторив Бруно, обсмукуючи це слово. Йому сподобалося, як воно звучить.

— Євреїв, — повторив він. — Отже, усі люди по той бік загорожі — євреї?

— Правильно, — сказала Гретель.

— А ми євреї?

Гретель широко роззявила рот, ніби одержала доброго ляпаса.

— Ні, Бруно, — сказала вона. — Ні! Ми не євреї в жодному разі. І ти не повинен навіть говорити таке.

— Але чому? Хто ми в такому разі?

— Ми... — почала Гретель, але мусила замовкнути, щоб поміркувати про це. — Ми... — повторила вона, але не була певна, що знає відповідь на це запитання.

— Ми не євреї, — сказала вона нарешті.

— Я знаю, що ми не євреї, — роздратовано відказав Бруно. — Я тебе запитую: якщо ми не євреї, то хто ми тоді такі?

— Ми їхня протилежність, — сказала Гретель швидко й лишилась задоволена цією відповіддю. — Атож, це так. Ми їхня протилежність.

— Гаразд, — сказав Бруно, задоволений, що він нарешті впорядкував ці речі у своїй голові. — Отже, одна протилежність живе по цей бік загорожі, а друга протилежність — євреї — живе по той бік.

— Правильно, Бруно.

— Отже, євреї не люблять свою протилежність?

— Ні, це ми їх не любимо, дурню.

Бруно спохмурнів. Гретель знову й знову казали, що їй не дозволено називати його дурнем чи йолопом, але вона не могла покинути цю звичку.

— Але чому ми їх не любимо? — запитав він.

— Тому що вони євреї, — сказала Гретель.

— Розумію. Отже, євреї та їхня протилежність не можуть жити разом?

— Ні, Бруно, — сказала Гретель, але сказала це повільно, бо знайшла щось незвичайне у своєму волоссі й уважно його роздивлялася.

— Хіба не може хтось звести їх до купи й...

Слова Бруно урвав пронизливий крик Гретель, який розбудив матір із її пообіднього сну й примусив прибігти до спальні, аби з'ясувати, котре з дітей убиває іншого.

Розчісуючи волосся, Гретель знайшла крихітне яєчко, не більше, аніж голівка шпильки. Вона показала його матері, яка проглянула її волосся, швидко його розгортаючи, потім підійшла до Бруно й проробила те саме з ним.

— О, я не можу в це повірити, — сердито сказала мати. — Я знала, щось подібне станеться в такому місці, як це.

З'ясувалося, що обоє, Гретель і Бруно, мали воші у волоссі, й голову Гретель намастили спеціальним шампунем, який жахливо смердів, після чого вона годинами сиділа у своїй кімнаті, заливаючись слізьми.

Бруно також намастили шампунем, але потім батько вирішив, що буде краще намастити його на голу голову, дістав бритву й зголив волосся сина, від чого малий заплакав. Проте сльози в нього капали недовго, й він із ненавистю дивився, як волосся падає на підлогу біля ніг, але батько сказав, що це треба зробити.

Потім Бруно подивився на себе в дзеркало у ванній кімнаті, і його занудило. Поголена голова здавалася тепер спотвореною, а очі були надто великі для його обличчя. Він майже злякався власного віддзеркалення.

— Не хвилюйся, — запевнив його батько. — Воно відросте. Лише через кілька тижнів.

— Це від бруду, якого тут вистачає, — сказала мати. — Якби деякі люди могли бачити, як це місце впливає на нас усіх.

Коли Бруно побачив себе в дзеркалі, він не міг не помітити, яким схожим на Шмуля тепер став, і подумав, що, певно, усі люди по той бік загорожі мають воші, й тому голови в них усіх теж поголені.

Коли наступного дня Шмуль побачив свого друга, він засміявся, і це не додало Бруно впевненості, яка тепер швидко зменшувалася.

— Я тепер зовсім такий, як ти, — сумно промовив Бруно, так ніби це було велике нещастя.

— Тільки товщій, — уточнив Шмуль.

Розділ сімнадцятий

Мати домагається свого

Протягом кількох наступних тижнів матері, здається, усе більше не подобалося життя в Геть-Звідси, й Бруно дуже добре розумів причину. Зрештою, коли вони сюди тільки прибули, він зненавидів це місце, бо воно анітрохи не було схожим на дім, і тут йому бракувало трьох найкращих у житті друзів. Але з часом усе змінилося, переважно завдяки Шмулю, який став ближчим для нього, аніж будь-коли були Карл, Даніель або Мартін. Але мати не мала власного Шмуля. Вона не мала нікого, з ким могла б погомоніти, а єдину людину, з якою вона мала бодай далекі дружні стосунки, — молодого лейтенанта Котлера — перевели кудись-інде.

Хоч Бруно намагався не бути одним із тих хлопців, які бавлять свій час, зазираючи в замкові шпарини або в пічні димарі, він якось проходив біля батькового кабінету, коли батьки там розмовляли. Він не мав наміру підслуховувати, але вони говорили дуже голосно — й він не міг не почути.

— Тут жахливо, — сказала мати. — Просто жахливо.
Я більше не витримаю.

— У нас немає вибору, — сказав батько. — Сюди нас призначили й...

— Сюди тебе призначили, — сказала мати. — Тебе призначили, а не нас. Залишайся тут, якщо хочеш.

— І що подумують люди, — сказав батько, — якщо я дозволю тобі й дітям повернутися до Берліна без мене? Вони запитуватимуть, наскільки я відданий своїй роботі тут.

— Роботі? — скрикнула мати. — Ти називаєш це робо-тою?

Бруно більше не почув майже нічого, бо голоси стали наближатися до дверей і мати в будь-який момент могла вибігти назовні, щоб проковтнути порцію свого медичного хересу, тож малий швидко помчав сходами нагору. Але Бруно почув достатньо, аби зрозуміти, що є шанс повернутися до Берліна, хоч, на свій подив, він і не знав, як поставитися до цього.

Якось його частина пам'ятала, що йому подобалося тамтешнє життя, але багато чого могло там змінитися. Карл і ще двоє його найкращих друзів, чиїх імен він не міг пригадати, тепер уже, мабуть, забули про нього. Бабуся померла, і вони майже нічого не чули про дідуся, що його, як казав батько, опанувала стареча недоумкуватість.

А з другого боку, він звик до життя в Геть-Звідси: уже не мав нічого проти гера Ліста, набагато більше подружився з Марією, аніж у Берліні, Гретель проходила крізь свою фазу й намагалася не потрапляти йому на очі (і, здавалося, не була таким уже Безнадійним Випадком), а надвечірні розмови зі Шмулем наповнювали його радістю. Бруно не знав, як себе почувати, й вирішив, що хай би там що сталося, а він не стане нарікати на рішення батьків. Нічого взагалі не сталося протягом кількох тижнів.

Життя тривало, як і раніше. Батько відбував більшість свого часу або в кабінеті, або по той бік загорожі. Мати вдень була дуже спокійною й набагато частіше залягала спати пополудні, іноді її тягло в сон навіть не пополудні,

а перед другим сніданком, і Бруно турбувався про її здоров'я, бо він ніколи не бачив, щоб людина ковтала стільки лікувальних хересів. Гретель залишалася у своїй кімнаті, зосередивши увагу на різних мапах, які понаклеювала на стіни. Годинами вона читала газети, а потім потроху переставляла кнопки. (Гер Ліст був дуже задоволений цією її діяльністю).

А Бруно робив те, чого від нього вимагали, не створював ніякого безладу й утішався тим фактом, що мав таємного друга, про якого ніхто нічого не знав.

Потім одного дня батько покликав Бруно й Гретель до свого кабінету й повідомив їх про зміни, які мають відбутися.

— Сідайте, діти, — сказав він, показавши на два великі шкіряні крісла, в які їм забороняли сідати, коли вони зрідка відвідували батьків кабінет, через їхні брудні руки. Батько сів за стіл.

— Ми вирішили зробити деякі зміни, — провадив він із легким смутком у голосі. — Скажіть-но мені: ви тут щасливі?

— Так, батьку, звичайно, — сказала Гретель.

— Безперечно, тату, — сказав Бруно.

— І ви зовсім не нудьгуєте за Берліном?

Діти замовкли на якусь хвилину й подивились одне на одного, міркуючи, хто ж наважиться на відповідь.

— Мені його дуже не вистачає, — нарешті сказала Гретель. — Мені хотілося б знову мати бодай кількох подруг.

Бруно усміхнувся, подумавши про свою таємницю.

— Друзі мої, — сказав батько, кивнувши головою. — Так, я часто про це думав. Ви тут іноді почуваетесь самотніми.

— Дуже самотніми, — сказала Гретель рішучим голо- сом.

— А ти, Бруно, — запитав батько, подивившись на сина, — тобі не вистачає твоїх друзів?

— Так, звичайно, — відповів малий, ретельно обмірку- вавши свою відповідь. — Але думаю, мені не вистачатиме певних людей, хоч би де я був.

Він непрямо натякнув на Шмуля, але не хотів розпо- відати по нього детальніше.

— Але ви хотіли б повернутися до Берліна? — запитав батько. — Якби у вас був такий шанс?

— Усі ми? — запитав Бруно.

Батько глибоко зітхнув і похитав головою.

— Мати, Гретель і ти. Ви захочете повернутися в наш колишній будинок у Берліні?

Бруно на мить замислився.

— Ні, я цього не хочу, якщо ти не поїдеш із нами, — ска- зав він, і це була правда.

— Ти хочеш залишитися тут, зі мною?

— Я хочу, щоб усі четверо ми залишилися разом, — сказав він, неохоче долучивши сюди й Гретель. — Байду- же, чи в Берліні, чи в Геть-Звідси.

— О, Бруно! — сказала Гретель роздратовано, і він не знав, чому вона дратувалася — чи тому, що він зіпсував плани їхнього повернення, чи тому (як вона вважала), що він і далі неправильно вимовляв назву місця, де вони нині проживали.

— Боюся, що нині це неможливо, — сказав батько.

— Думаю, Фурор поки що не звільнить мене від моїх ко- мандних обов'язків. Натомість мати думає, що вам трьом пора повернутися додому, і коли я про це думаю... — він на мить замовк і подивився ліворуч у вікно — у те, з якого було видно табір на протилежному боці

загорожі. — Я думаю, що, може, вона й має слухність. Може, тут не місце для дітей.

— Тут є сотні дітей, — сказав Бруно, не встигнувши обдумати свої слова. — Але вони перебувають на протилежному боці загорожі.

Після його репліки запала мовчанка, але це була не та нормальна мовчанка, яка настає, коли ніхто не говорить. Вона була надто напруженою. Батько й Гретель пильно подивилися на Бруно, а він здивовано закліпав очима їм у відповідь.

— Що ти маєш на увазі, коли кажеш, що по той бік загорожі є сотні дітей? — запитав батько. — Що ти знаєш про те, що там відбувається?

Бруно розтулив рота, аби відповісти, але подумав, що може потрапити в халепу, якщо розповість надто багато.

— Я можу бачити їх із вікна у своїй спальні, — нарешті промовив він. — Вони, звичайно, перебувають дуже далеко, але схоже, їх там сотні. Усі вони в смугастих піжамах.

— Так, вони у смугастих піжамах, — сказав батько, кивнувши головою. — І ти спостерігав за ними, так?

— Я їх бачив, — сказав Бруно. — Не думаю, що це одне й те саме.

Батько усміхнувся.

— Дуже добре, Бруно, — сказав він. — Твоя правда, це не одне й те саме.

Він трохи завагався, а потім кивнув головою, наче ухвалив остаточне рішення.

— Вона має слухність, — сказав він, говорячи голосно, але не дивлячись ані на Гретель, ані на Бруно. — Вона каже абсолютну правду. Ви перебували тут надто довго. Вам час повернутися додому.

І так було ухвалено рішення. Батько й мати послали

розпорядження, що в будинку має бути прибрано, вікна помиті, перила сходів полаковані, постільна білизна випрасувана, ліжка застелені, й батько оголосив, що мати, Гретель і Бруно повернуться в Берлін протягом тижня.

Бруно виявив, що він не мріє про це повернення так, як йому хотілося б, і він зі страхом думав, як він повідомить Шмулю цю новину.

Розділ вісімнадцятий

Як у Бруно виникла думка про останню пригоду

Наступного дня після того як батько сказав Бруно, що він скоро повернеться до Берліна, Шмуль не прийшов до загорожі, як приходив зазвичай. Не з'явився він і наступного дня. Коли на третій день Бруно прийшов туди, ніхто там не сидів на землі, схрестивши ноги. Бруно зачекав десять хвилин і наготувався повернутися додому, надзвичайно стурбований, що йому доведеться покинути Геть-Звідси, не побачившись зі своїм другом, поки точка вдалині перетворилася на пляму, пляма перетворилася на кляксу, клякса на силует, а силует — на хлопчика в смугастій піжамі.

Бруно всміхнувся, коли побачив постать, що прямувала до нього, й сів на землю, діставши з кишені шматок хліба та яблуко, які приніс із собою, щоб дати їх Шмулю. Але навіть на відстані він побачив, що друг здавався навіть нещаснішим, ніж звичайно, й коли він підійшов до загорожі, то не потягся за їжею з притаманим йому нетерпінням.

— Я думав, ти більше не прийдеш, — сказав Бруно.
— Я приходив учора й позавчора, але тебе тут не було.

— Пробач мені, — сказав Шмуль. — У мене дещо сталося. Бруно подивився на нього й звузив очі, намагаючись угадати, що це могло бути. Він подумав, чи хтось не ска- зав Шмулю, що він, Бруно, вирушає додому. Адже такі несподівані речі траплялися, як, наприклад, той факт, що Бруно та Шмуль народилися в один день.

— То що в тебе сталося? — запитав Бруно.

— Тато, — сказав Шмуль. — Ми не можемо його знайти.

— Не можете його знайти? Дивно. Ти хочеш сказати, що він кудись пропав?

— Атож, пропав, — сказав Шмуль. — Він був тут у поне- ділок, а потім пішов на роботу з кількома іншими чолові- ками, й жоден із них не повернувся.

— А він не написав тобі листа? — запитав Бруно.
— Або, може, залишив записку з повідомленням, коли поверне- ться?

— Ні, — сказав Шмуль.

— Дивно, — сказав Бруно. — А ти не намагався його зна- йти?

— Звичайно, намагався, — сказав Шмуль, зітхнувши. — Я зробив те, про що ти весь час говориш. Я здійснив дослі- дження.

— І не знайшов жодного знаку?

— Жодного.

— Це справді дуже дивно, — сказав Бруно. — Але, ду- маю, має існувати просте пояснення.

— Яке? — запитав Шмуль.

— Можливо, тих чоловіків забрали працювати в іншо- му місті, і вони повинні залишатися там кілька днів, поки роботу буде виконано. А пошта в нас працює погано. Через кілька днів, я думаю, лист від нього надійде...

— Я сподіваюся, — сказав Шмуль, який, здавалося, от- от заплаче. — Я не знаю, що ми робитимемо

без нього.

— Я запитаю в батька, якщо хочеш, — обережно сказав Бруно, сподіваючись, що Шмуль не скаже: «Атож, запитай».

— Не думаю, що це вдала думка, — сказав Шмуль, і це, на розчарування Бруно, не було прямою відмовою від його пропозиції.

— Чом би й ні? — запитав він. — Батько добре обізнаний із життям, яке відбувається за загорожею.

— Не думаю, що солдати ставляться прихильно до нас, — сказав Шмуль. — Та що там я кажу, прихильно, — мовив він, через силу намагаючись засміятися. — Я знаю, вони ненавидять нас.

Бруно здивовано відсунувся назад.

— Я переконаний, вони тебе не ненавидять, — сказав він.

— Ненавидять, — не погодився з ним Шмуль, нахилившись уперед, звузивши очі й гнівно закопиливши губу. — Але це не дивно, бо я їх ненавиджу теж. Я їх ненавиджу, — з притиском повторив він.

— Сподіваюся, ти не ненавидиш мого батька? — запитав Бруно.

Шмуль прикусив губу й нічого не відповів. Він не раз бачив батька Бруно й не міг зрозуміти, як такий чоловік може мати такого приятного й доброго сина.

— Хай там як, — сказав Бруно після досить тривалої мовчанки, не бажаючи далі обговорювати цю тему, — а я теж маю щось тобі сказати.

— Справді? — запитав Шмуль, подивившись на нього з надією.

— Так. Я повертаюся в Берлін.

Рот Шмуля опустився від подиву.

— Коли? — запитав він голосом, який трохи застряг йому в горлі.

— Сьогодні в нас четвер, — сказав Бруно. — А ми відїж-джаємо в суботу. Після другого сніданку.

— Але чи надовго? — запитав Шмуль.

— Думаю, назавжди, — сказав Бруно. — Матері не по-добається жити в Геть-Звідси — вона сказала, що це не те місце, де можна виховати двох дітей, — тож батько зали-шається тут працювати, бо Фурор має щодо нього якісь свої плани, але решта нашої родини повертається додо-му.

Він сказав «додому», попри те, що не знав тепер досто-менно, де насправді його дім.

— Тож я більше тебе не побачу? — запитав Шмуль.

— Одного дня ми ще побачимося, — сказав Бруно. — Ти приїдеш на вакації до Берліна. Ти не можеш залишатися тут вічно. Чи не так?

Шмуль похитав головою.

— Думаю, що ні, — сказав він зі смутком у голосі. — Ме-ні не буде з ким побалакати, коли ти поїдеш звідси, — до-дав він.

— Справді, не буде, — відповів Бруно.

Він хотів додати: «Мені також не вистачатиме тебе, Шмулю», — але виявив, що відчуває певне збентеження й не може сказати це.

— Тож завтра буде останній день, коли ми зустріне-мося перед тривалою перервою, — провадив він. — Нам доведеться попрощатися. Я принесу тобі особливо смач-ної їжі.

Шмуль кивнув головою, але не знайшов слів, які мог-ли б передати його смуток.

— Я хотів би, щоб ми погралися разом, — сказав Бруно після тривалої паузи. — Лиш один раз. Щоб краще запам'я-тати один одного.

— І я цього хочу, — сказав Шмуль.

— Ми розмовляли один із одним більше року, але жод-ного разу не гралися вдвох. І знаєш, що я ще тобі

скажу, — додав він. — Увесь цей час я дивився туди, де ти живеш, із вікна в моїй спальні, але так і не зміг зрозуміти, що то за життя.

— Тобі воно не сподобалося б, — сказав Шмуль. — Твоє життя набагато краще, — докинув він.

— Мені досі хочеться побачити його, — сказав Бруно. Шмуль подумав кілька хвилин, а тоді нахилився, просунув руку під загорожею й підняв її трохи, так, щоб малий хлопець, приблизно такий завбільшки як Бруно, міг би пролізти під нею.

— Бачиш? — сказав Шмуль. — Чом би тобі не спробувати? Бруно блимнув очима й на мить замислився.

— Не думаю, що мені дозволять, — сказав він із сумні- вом у голосі.

— Думаю, тобі також не дозволяють щодня приходи- ти сюди й розмовляти зі мною, — сказав Шмуль. — Але ти приходиш, чи не так?

— Але якщо мене спіймають, то суворо покарають, — сказав Бруно, переконаний, що мати й батько не схвалять такого вчинку.

— Це правда, — сказав Шмуль, знову опустивши заго- рожу й дивлячись на землю зі слізьми в очах. — Отже, зав- тра ми з тобою попрощаємося, та й по всьому.

Обидва хлопчики якусь мить мовчали. Аж раптом Бруно осяяла блискуча думка. Він підняв руку до своєї голови й помацав там, де раніше було волосся, але зараз — лише коротка й цупка щетина.

— Пам'ятаєш, як ти сказав, що я тепер схожий на тебе? — запитав він у Шмуля. — Відтоді, як мені поголили голову?

— Лише товщій, — пригадав Шмуль.

— Якщо так і якщо я теж одягнуся в смугасту піжа- му, то можу прийти до тебе з візитом, і ніхто мене не впізнає.

Обличчя Шмуля засвітилося, він широко всміхнув-
ся. — Ти так думаєш? — запитав
. — Ти це зробиш?
— Звичайно, — сказав Бруно.
Де буде велика пригода.

Наша остання пригода. Я зможу нарешті здійснити невеличке дослідження.

— І ти зможеш допомогти мені знайти тата, — сказав Шмуль.

— Чом би й ні? — сказав Бруно. — Ми тут походимо й пошукаємо якихось доказів. Це завжди важливо, коли здійснюєш дослідження. Єдина проблема — знайти мені смугасту піжаму.

Шмуль похитав головою.

— Тут усе гаразд, — сказав він. — Я знаю, у якій хати- ні їх тримають. Я знайду піжаму мого розміру й принесу сюди. Тоді ти зможеш переодягтися, й ми пошукаємо мого тата.

— Чудово, — сказав Бруно, опанований ентузіазмом. — Отже, ми маємо план.

— Ми зустрінемося завтра тут, у цей самий час, — ска- зав Шмуль.

— Не запізнюйся цього разу, — сказав Бруно, підводя- чись на ноги й обтрушуючись від пилюки. — І не забудь принести смугасту піжаму.

Обидва хлопчики повернулися додому цього полу- дня в пречудовому настрої. Бруно уявляв собі попере- ду велику пригоду й можливість нарешті побачити, щó

відбувається по той бік загорожі, перш ніж повернеться до Берліна, — не кажучи вже про маленьке, проте сер- йозне дослідження — а Шмуль отримав надію, що хтось допоможе йому в пошуках тата. Загалом їхній задум зда- вався їм дуже розумним планом і добрим способом по- прощатися.

Розділ дев'ятнадцятий

Що сталося наступного дня

Наступного дня — у п'ятницю — знову пішов дощ. Ко- ли Бруно прокинувся вранці, він виглянув у своє вікно й був розчарований, побачивши це. Якби не останній шанс для нього та Шмуля провести якийсь час разом — не кажучи вже про те, що на них чекає дуже цікава при- года, та ще й пов'язана з перевдяганням, — він би спокій- но залишився вдома, відклавши задумане на наступний погожий день.

Проте дзигарі цокали, й він нічого не міг із цим удіяти. І, зрештою, був лише ранок, багато чого могло статися до пізнього полудня, коли хлопчики зазвичай зустрічалися. Дощ, безперечно, припиниться до того часу.

Під час ранкових уроків із гером Лістом Бруно дивив- ся у вікно, але дощ не припинявся й навіть молотив по шибках. Бруно визирав із кухні під час другого сніданку, коли дощ вочевидь почав слабнути й мало не виглянуло сонце, що ховалося за хмарами. Він дивився у вікно під час історії та географії, коли почалася справжня злива, що загрожувала розбити шибки й закинути їхні скалки в дім.

На щастя, злива закінчилася, коли гер Ліст вирушив додому, й Бруно взув черевики та свій важкий плащик,

зачекав, поки небо прояснилося, й пішов із дому.

Його черевики хлюпали в грязюці, й він утішався своєю ходою більше, аніж будь-коли. З кожним кроком він ризикував послизнутися й упасти, але не впав жодного разу, примудряючись зберігати рівновагу навіть там, де грязюки було особливо багато й де, коли він підняв ліву ногу, черевик залишився в багні, а нога вислизнула з черевика.

Бруно подивився вгору на небо, й хоч воно було ще дуже чорне, та він подумав, що вдень випало досить дощу, й полудень має бути сухим. Звичайно, буде важко пояснити своє пізнє повернення, якщо він прийде додому ввечері, але він пояснить це тим, що він типовий хлопець, як мала звичай називати його мати, й вона не сваритиме його надто суворо. (Мати була дуже щаслива протягом кількох останніх днів, коли всі ящики з їхніми пожитками були наповнені, повантажені й готові в дорогу).

Шмуль чекав на Бруно. Він не сидів, як завжди, схрестивши ноги й дивлячись на пилюку під собою, а стояв, спираючись на загорожу.

— Привіт, Бруно, — сказав він.

— Привіт, Шмулю, — відповів Бруно.

— Я не був певен, що ми коли-небудь іще побачимося — через дощ і все інше, — сказав Шмуль. — Я думав, тебе не випустять із дому.

— Атож, такий ризик був, — сказав Бруно. — Погода була несприятливою.

Шмуль кивнув головою й простяг руки до Бруно, який у захваті роззявив рота. Він приніс піжамні штани, піжамну куртку та смугасту шапочку — такий одяг, який був на ньому. Він не здавався особливо чистим, але був маскувальним, а Бруно знав, що справжні дослідники неодмінно перевдягалися, щоб їх ніхто не впізнав.

— Ти ще хочеш допомогти мені знайти тата? — запитав Шмуль, і Бруно поквапно кивнув головою.

— Звичайно, — сказав він, хоч знайти Шмулевого тата було в його свідомості зовсім не так важливо, як дослідити світ по той бік загорожі. — Я тебе не покину.

Шмуль відірвав від землі низ загорожі й просунув під ним одяг для Бруно, докладаючи всіх зусиль, щоб не вмастити його в багнюку.

— Дякую, — сказав Бруно, чухаючи свою колючу голову й картаючи себе, чому він не приніс сумку, у яку тепер міг би скласти свій чистий одяг. Довкола було так брудно, що його одіж зіспеується, якщо покласти її просто на землю. Але в нього не було вибору. Він міг або залишити свій одяг тут і потім повернутися додому вимащеним грязюкою з ніг до голови; або скасувати експедицію, чого не дозволив би собі жоден дослідник.

— Відвернися, — сказав Бруно, тицьнувши пальцем у свого друга, який стояв за загорожею, незручно зігнувшись. — Я не хочу, щоб ти дивився на мене.

Шмуль відвернувся, а Бруно зняв свій плащик і поклав його на землю, обережно, як тільки міг. Потім скинув сорочку й затремтів на холодному повітрі, перш ніж одягти піжамну курточку. Коли він натягував її через голову, то ненароком дихнув крізь неї носом, а вона пахла не дуже приємно.

— Коли її востаннє прали? — гукнув він, і Шмуль обернувся.

— Думаю, її ніколи не прали, — сказав він.

— Відвернися! — гарикнув Бруно, й Шмуль підкорився його наказу.

Бруно знову подивився ліворуч і праворуч, але ніде нікого не було видно, тож він розпочав важку роботу зні-

мання штанів — йому доводилося однією ногою, взутою

в черевик, стояти на землі. Він почувався дуже дивно, знімаючи штани на відкритому повітрі, й не уявляв собі, що подумав би хтось, побачивши це, але зрештою, доклавши великих зусиль, він спромігся перевдягтися.

— Ось так, — сказав він. — Тепер можеш обернутися. Шмуль обернувся, коли Бруно закінчував перевдягати-

ся, надіваючи на голову смугасту шапочку. Шмуль закліпав очима й похитав головою. Він побачив дещо надзвичайне: якби Бруно був ще такий худий, як хлопці з протилежно- го боку загорожі, і такий блідий, відрізнити їх між собою було б важко. Складалося враження (подумав Шмуль), що вони зовсім однакові.

— Знаєш, про кого я зараз подумав? — запитав Бруно, й Шмуль заперечно похитав головою.

— Про кого?

— Про бабусю, — сказав Бруно. — Пам'ятаєш, я розпові- дав тобі про неї? Вона вже померла.

Шмуль кивнув головою. Він пам'ятав про бабусю Бруно, бо друг багато говорив про неї протягом року: як сильно він її любить і як жалкує, що написав їй замало листів, поки вона жила.

— Я оце згадав про п'єси, які вона ставила за нашою з Гретель участю, — сказав Бруно й відвернувся від Шму- ля, пригадавши ті дні в Берліні. Вони вже були частиною спогадів, що не хотіли тьмяніти. — Я пригадав, як вона завжди знаходила для мене правильний костюм. Коли ти носиш правильний костюм, ти відчуваєшся тією особою, якою претендуєш бути, завжди казала вона мені. Саме це я тепер і роблю, чи не так? Претендую бути особою на тво- єму боці загорожі.

— Тобто євреєм, — сказав Шмуль.

— Так, — підтвердив Бруно, підводячись на ноги й почувуючи себе не зовсім зручно у випростаному стані.
— Саме так.

Шмуль показав на ноги Бруно — там були важкі черевики, які Бруно взув удома.

— Тобі треба їх також залишити тут, — сказав він. Бруно розгубився.

— Але ж тут грязюка, — сказав він. — Я не зможу ходи-ти босий.

— Інакше тебе впізнають, — відповів Шмуль. — Ти не маєш вибору.

Бруно зітхнув, але він знав, що друг має слухність, а тому скинув черевики та шкарпетки й залишив їх біля купи свого одягу на землі. Спочатку він почувався жахливо, груз-нучи босими ногами у глибокій багнюці; вони поринали в неї до литок і щоразу, коли Бруно підіймав ногу, він від-чував огиду. Але потім йому навіть сподобалася така хода. Шмуль нахилився й підняв нижню дротину колючої загорожі, але вона піднялася лише до певної висоти, і Бруно не мав іншого вибору, як пропхатися під нею, вимастивши брудом геть увесь свій смугастий піжамний костюм. Він засміявся, коли подивився на себе. Ще ніколи у своєму житті він не був таким брудним, а тому почувався пречудово. Шмуль також засміявся. Вони ще якусь мить незграбно постояли, незвичні бути по один бік загорожі.

Бруно хотів обняти Шмуля, аби дати йому відчутти, як сильно він його любить і скільки мав утіхи, розмовляючи з ним протягом минулого року.

Шмуль також поривався обняти Бруно, аби подякувати йому за доброту, за їстівні подарунки й за те, що він хоче допомогти знайти тата.

Проте вони не обнялися, а натомість пішли геть від загрози, дорогою, яку Шмуль проходив майже щодня протягом останнього року, коли втікав від нагляду солдатів і примудрявся проникати в ту частину табору Геть-Звідси, яка не охоронялася весь час, і де йому пощастило зустріти такого друга, як Бруно.

Вони швидко дійшли до місця призначення. Бруно здивовано дивився на все. Досі він думав, що всі хатини тут населені щасливими родинами, які часто сидять увечері надворі у кріслах-гойдалках і розповідають історії про те, що в часи їхнього дитинства все було набагато кращим, вони шанували старших, зовсім не так, як сьогоднішні діти. Він думав, що хлопці й дівчата, які тут жили, зби-раються групами, граючи в теніс або футбол, стрибають у класики, які малюють для себе на землі.

Він думав, що в центрі тут стоїть крамниця, а може, і невеличка кав'ярня, схожа на ті, що в Берліні; він сподівався побачити тут прилавки з фруктами й овочами.

Але, як з'ясувалося, тут не було нічого з того, що він сподівався побачити.

Не було дорослих людей, які сиділи б у кріслах-гойдалках біля своїх ганків.

І діти тут не збиралися групами погратися в якісь ігри.

Не було тут ні прилавків із фруктами й городиною, ані кав'ярні, тобто не було нічого з того, що він бачив у Берліні.

Натомість він побачив людей, які сиділи групами, дивлячись у землю, і здавалися неймовірно сумними. Усі вони мали одну спільну рису: були жакливо худими, з проваленими очима й поголеними головами, тож Бруно подумав, що, певно, і тут стався напад вошей.

В одному кутку Бруно побачив трьох солдатів, які, здається, стерегли гурт із приблизно двадцятьох чоловіків. Солдати кричали на них, і деякі з чоловіків попадали навколішки й залишалися так стояти, обхопивши голови долонями.

В іншому кутку він побачив більше солдатів, які стояли, сміялися й дивилися на цівки своїх рушниць, націлюючи їх у різних напрямках, але не стріляючи.

Фактично повсюди, куди він дивився, він бачив два різні типи людей: або веселих солдатів в одностроях, які сміялися й кричали, або нещасних заплаканих людей у смугастих піжамах, більшість із яких, здавалося, втупилися в простір, наче сонні.

— Я не сказав би, що мені тут подобається, — через якийсь час промовив Бруно.

— Не подобається тут і мені, — сказав Шмуль.

— Думаю, мені треба повернутися додому, — промовив Бруно, з хвилину помовчавши.

Шмуль зупинився й подивився на нього.

— А як же мій тато? — запитав він. — Ти пообіцяв мені, що допоможеш його знайти.

Бруно подумав про це. Він справді дав таку обіцянку другові, й він не належав до тих людей, які забувають про свої обіцянки, а тим більше в такій ситуації, коли їх чекає тривала розлука.

— Гаразд, — сказав він, хоч почувався тепер далеко не таким упевненим, як спочатку. — Але де ми його шука- тимемо?

— Ти сказав, що нам треба знайти якісь докази, — мовив Шмуль, який дуже засмутився, бо знав, що коли Бруно не допоможе йому, то не допоможе ніхто.

— Докази, справді, — кивнув головою Бруно. — Ти маєш рацію. Нумо шукати.

Бруно дотримав свого слова, й обидва хлопчики згяляли півтори години, ходячи по табору й шукаючи докази. Вони не знали, що вони шукають, але Бруно запевняв, що добрий дослідник упізнає доказ, коли його знайде.

Але вони не знайшли нічого, що могло би дати їм ключ до пошуків Шмулевого тата, а вже почало поночіти.

Бруно подивився на небо, і йому здалося, що скоро знову піде дощ.

— Пробач мені, Шмулю, — сказав він зрештою. — Пробач за те, що ми так і не знайшли жодного доказу.

Шмуль сумно кивнув головою. Він не здивувався. Він і не сподівався, що вони знайдуть докази. Та йому, проте, було приємно, що друг побачив, як йому живеться.

— Гадаю, я тепер піду додому, — сказав Бруно. — Ти проведеш мене до загорожі?

Шмуль розтулив рота, щоб відповісти, але саме в цю мить пролунав голосний свист, і десять солдатів — Бруно ніколи раніше не бачив, щоб їх так багато збиралося в одному місці, — оточили територію табору, ту саму, на якій тепер перебували Бруно та Шмуль.

— Що відбувається? — прошепотів Бруно.

— Таке іноді тут буває, — сказав Шмуль. — Вони примушують людей марширувати.

— Марширувати? — приголомшено запитав Бруно. — Я не можу марширувати. Я повинен потрапити додому на обід. Сьогодні ми їстимемо ростбіф.

— Тс! — сказав Шмуль, приклавши пальця до губів. — Не кажи нічого, а то вони розгніваються.

Бруно спохмурнів, але з полегкістю побачив, що всіх людей у смугастих піжамах у цій частині табору солдати зігнали до купи, а вони зі Шмулем сховалися в центрі, де їх було не видно. Бруно не розумів, чому всі були налякані — зрештою, у маршируванні не було нічого страшного, — він хотів прошепотіти людям, що все гаразд, що його батько комендант і якщо він хоче, щоб люди марширували, то все буде гаразд.

Знову пролунав свист, і тепер гурт десь зі ста осіб почав повільно марширувати — Бруно та Шмуль досі були в самому центрі. Якийсь безлад виник у кінці колони, де окремі люди не хотіли марширувати, але Бруно був надто малий, аби побачити, що там відбувалося, він лише чув щось подібне до пострілів, але не міг зрозуміти, чи справді там стріляють, чи ні.

— Марширування триватиме довго? — запитав він, бо йому вже дуже хотілося їсти.

— Не думаю, — сказав Шмуль. — Правда, я ніколи вже не бачив людей, яких примушували марширувати. Але не думаю, що це триватиме довго.

Бруно спохмурнів. Він подивився на небо й почув ще один гучний звук, цього разу просто над головою прогрімів грім, і відразу небо стало ще темнішим, майже чорним, і полив дощ — густіший, ніж уранці. Бруно на мить заплющився й відчув, що вже геть мокрий. Коли знову розплющився, то він уже не так марширував, як ішов, спотикаючись, підштовхуваний гуртом людей, і відчував тільки грязюку, яка обліпила все тіло разом із мокрою від дощу піжамою, і йому захотілося бути вдома, спостерігаючи за всім цим із відстані, а не бути тут, у самому центрі.

— Оце так, — сказав він Шмулю. — Я спіймаю тут не-жить. Я повинен повернутися додому.

Та щойно він це сказав, ноги пронесли його вгору scho-

дами, ідучи, він виявив, що дощ більше не ллється йому на голову, бо їх усіх заштовхнули до довгої кімнати, напрочуд теплої й дуже надійно збудованої, бо дощ у неї зовсім не проникав. Не проникало в неї й повітря.

— Це вже щось, — сказав він, радіючи, що опинився поза штормом принаймні на кілька хвилин. — Сподіваюся, ми пере чекаємо тут, поки дощ перестане, а тоді я піду додому.

Шмуль притиснувся дуже близько до Бруно й подивився на нього переляканим поглядом.

— Мені шкода, що ми не знайшли твого тата, — сказав Бруно.

— Не переймайся, — відповів Шмуль.

— Мені також шкода, що ми з тобою не погралися, та коли ти прийдеш до Берліна, то ми неодмінно пограємося. І я познайомлю тебе з... О, як же їх звать? — запитав він себе, розчарований тим, що вони були трьома найкращими в його житті друзями, але тепер остаточно зникли з пам'яті. Він не міг пригадати жодного імені й не міг собі уявити жодного обличчя.

— Проте, — сказав він, подивившись на Шмуля, — не має значення, пам'ятаю я їх чи ні. Бо вони вже не найкращі мої друзі.

Він подивився вниз і зробив дещо дуже не характерне для себе: узяв тоненьку руку Шмуля у свою долоню й міцно стиснув.

— Ти мій найкращий друг, Шмулю, — сказав він. — Мій найкращий у житті друг.

Шмуль, певно, розкрив рота, аби сказати щось у відповідь, але Бруно так і не почув його слів, бо в цю мить пролунало одностайне гучне зітхання людей, які заповнили кімнату, коли вхідні двері несподівано зачинилися й гучне металічне клацання пролунало зовні.

Бруно підняв брову, неспроможний зрозуміти, що відбувається, але подумав, що це пов'язано з намаганням не

пропустити в кімнату дощ і вберегти людей від застуди.

А тоді в кімнаті стало зовсім поночі, й усупереч хаосу, який розпочався, Бруно виявив, що досі тримає у своїй руці руку Шмуля, й ніщо у світі його не примусить її випустити.

Розділ двадцятий

Останній

Більше ніхто й нічого не чув про Бруно після цього.

Через кілька днів після того як солдати пильно обшукали дім, а тоді поширили свої пошуки на ближні містечка та села, показуючи всім фотографію маленького хлопчика, один із них натрапив на купу одягу та черевики, що їх Бруно залишив під загорожею. Солдат залишив речі на своєму місці, не доторкнувшись до них, і доповів про все комендантові, який оглянув місцевість, подивився ліворуч і праворуч, як робив і Бруно, коли вперше сюди потрапив, але попри всі зусилля так і не міг зрозуміти, що сталося з його сином. Виникало враження, що він просто зник із лиця землі, залишивши після себе свій одяг.

Мати не повернулася до Берліна так швидко, як їй хотілося. Вона залишалася в Геть-Звідси протягом кількох місяців, чекаючи звісток від Бруно, аж поки одного дня, геть несподівано, подумала, що він міг повернутися додому сам-один, тож негайно виїхала до їхнього колишнього будинку, сподіваючись побачити, що він сидить на сходах і чекає на неї.

Його там не було, звичайно.

Гретель повернулася до Берліна з матір'ю й багато годин сиділа у своїй кімнаті, плачучи, не тому, що вона повиладала геть своїх ляльок і не тому, що залишила всі свої мапи в Геть-Звідси, а тому, що їй дуже не вистачало Бруно.

Батько залишався в Геть-Звідси ще цілий рік і заслужив ненависть своїх солдатів, яких безжалюно ганяв. Він засинав щонаочі, думаючи про Бруно, і прокидався кожного ранку з тією самою думкою. Одного дня він сформулював теорію, що саме могло статися, і пішов до того місця в загорожі, де рік тому було знайдено купку одягу.

Зовні це місце нічим не вирізнялося, але потім він здійснив невеличке дослідження й відкрив, що нижня дротина колючої загорожі не була тут належно прикріплена до ґрунту, як це було зроблено скрізь, і що коли її підняти, то невеличка особа (така, як малий хлопчик) могла під нею пролізти. Потім він подивився вдалину й продовжив свої міркування логічно, крок за кроком, і коли він їх завершив, то ноги відмовилися тримати його. Він опустився на землю й сидів майже в тій самій позі, що й Бруно сидів протягом року, хоч батько й не схрестив під собою ноги.

Через кілька місяців після цього до Геть-Звідси прийшли інші солдати, й батькові Бруно було наказано піти з ними, й він пішов, не нарікаючи й майже з радістю, бо йому тепер було байдужісінько, що з ним станеться далі. І це кінець розповіді про Бруно та про його родину. Звичайно, усе це сталося дуже давно й ніщо подібне більше не станеться.

Не в наші дні й не в нашу історичну добу.

Зміст

Розділ перший Бруно робить відкриття	7
Розділ другий Новий будинок	15
Розділ третій Безнадійний Випадок	23
Розділ четвертий Що вони побачили у вікно	31
Розділ п'ятий Заходити категорично не дозволено	38
Розділ шостий Служниця, яка коштувала їм недешево	51
Розділ сьомий Як мати приписала собі чужі заслуги	61
Розділ восьмий Чому бабуся розгнівалася	77
Розділ дев'ятий Бруно пригадує, як він тішився дослідженнями	84
Розділ десятий Точка — пляма — клякса — силует, що перетворився на хлопчика	91
Розділ одинадцятий Фурор	101

Розділ дванадцятий Шмуль намагається відповісти на запитання Бруно	109
Розділ тринадцятий Пляшка вина	116
Розділ чотирнадцятий Бруно вельми правдоподібно бреше	130
Розділ п'ятнадцятий І як він тільки міг?	139
Розділ шістнадцятий Стрижка	152
Розділ сімнадцятий Мати домагається свого	160
Розділ вісімнадцятий Як у Бруно виникла думка про останню пригоду	166
Розділ дев'ятнадцятий Що сталося наступного дня	173
Розділ двадцятий Останній	184

Літературно-художнє видання

Джон Бойн
**хлопчик у
смугастій
піжамі**

Переклад з англійської Віктор Шовкун

Головний редактор Мар'яна Савка
Відповідальний редактор Ольга Горба
Літературний редактор Сергій Осока
Обкладинка Назар Гайдучик
Макетування Іван Шкоропад

Підписано до друку 12.01.2018. Формат 84×108/32
Гарнітури *PertianSerifTypeface* та *Maripol*.
Умовн. друк. арк. 10,08. Наклад 4000 прим. Зам. №

видавництво
СТАРОГО ЛЕВА

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців ДК №4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування:

а/с 879, м. Львів, 79008

Київський офіс:

Контрактова площа,
вул. Нижній Вал, 3–7

Львівський офіс:

вул. Старознесенська, 24–26

Книжки «Видавництва Старого Лева»
Ви можете замовити на сайті www.starlev.com.ua

☎ 0(800) 501 508 ✉ spilnota@starlev.com.ua

Партнер видавництва

Віддруковано ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»
вул. Різдвяна, 11, м. Харків, 61052
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011
www.globus-book.com

